

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

СРПСКИ ИДЕНТИТЕТ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ КРОЗ ИСТОРИЈУ

Уредник:
Ненад Лемајић

НОВИ САД, 2025.

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

За издавача
Проф. др Миливоје Алановић

Рецензенти
Проф. др Ђорђе Ђекић, Филозофски факултет у Нишу
Проф. др Милица Кисић, Филозофски факултет у Новом Саду
Доц. др Ана Елаковић Ненадовић, Филолошки факултет у Београду
Доц. др Дејана Васић, Филозофски факултет у Београду

Лектура
Татјана Пивнички Дринић

ISBN
978-86-6065-919-6

URL
<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2025/978-86-6065-919-6>

Забрањено прештампавање и фотокопирање. Сва права задржава издавач и аутор. Садржај и ставови изнети у овом делу јесу ставови аутора и не одражавају нужно ставове Издавача, стога Издавач не може сносити никакву одговорност према њима.

Штампање зборника финансирао Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност

САДРЖАЈ

РЕЧ УРЕДНИКА.....	5
Димитрије Трифковић АНТИЧКЕ ПАРАЛЕЛЕ ЈЕДНОГ МОТИВА СА СТЕЋАКА СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ.....	7
Бојан Ђ. Крунић ТРГОВЦИ ИЗ ПРАЧЕ У ДУБРОВАЧКИМ КЊИГАМА ЗАДУЖЕЊА (1469–1500).....	19
Ненад Лемајић ИСТОРИЧАРИ О РАНОСРЕДЊОВЕКОВНОЈ И ОСМАНСКОЈ БОСНИ.....	37
Снежана Божанић СРЕДЊОВЕКОВНА БОСНА У <i>ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА</i> СИМЕОНА ПИШЧЕВИЋА	51
Славиша М. Вулић <i>САРАЈЕВСКА РЕВОЛУЦИЈА 1878</i> АЛЕКСЕ Ј. ПОПОВИЋА	63
Драга В. Мاستиловић ГЕНОЦИД НАД СРБИМА У ДУВНУ 1941. ГОДИНЕ	79
Вукашин Марић БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА У ПЕРСПЕКТИВАМА АМЕРИЧКИХ НАУЧНИКА ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА: СЛУЧАЈ ЧАРЛСА СИМОРА	95
Страхиња Перишкић ПОГЛЕДИ ИСТОРИОГРАФСKE ЛИТЕРАТУРЕ НА СТРУКТУРУ И ЗНАЧАЈ СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСНЕ.....	111

РЕЧ УРЕДНИКА

Зборник радова о развоју српског идентитета кроз историју настао је као резултат рада осам истраживача са Филозофских факултета у Новом Саду и Источном Сарајеву. Мада различити по хронолошком и тематском оквиру сви радови су повезани оквирном темом пројекта *Српски идентитет Босне и Херцеговине кроз историју* који је реализован уз подршку Покрајинског секретаријата за високо образовање и научноистраживачку делатност.

Радови одражавају индивидуалне ставове истраживача учесника пројекта о различитим питањима из историје Срба у Босни и Херцеговини у њеним садашњим оквирима.

Избором тема обрађена је целокупна историја Босне и Херцеговине од раног средњег века до модерног доба. Средњовековном периоду су посвећене три теме, античком једна, модерном три и развоју историографије о теми једна.

Разноликост ставова о идентитетским питањима везаним за Србе на овом подручју видимо као предност овог зборника а већа кохерентност би била у научном смислу ограничавајући фактор проучавања прошлости на овом простору дивергентних вековних утицаја.

У Новом Саду,
1. марта 2025. године

Проф. др Ненад Лемајић

Димитрије Трифковић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
trifkovicdimitrije@gmail.com

UDC 2-526.65“652“:21/29 (439.55)

АНТИЧКЕ ПАРАЛЕЛЕ ЈЕДНОГ МОТИВА СА СТЕЋАКА СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ БОСНЕ

Апстракт: Сцене лова на дивље животиње један су од најчешћих фигуралних мотива на стећцима средњовјековне Босне. Њихова појава се у историографији тумачила двојако. Неки аутори су у томе видјели сложене украсе који одсликавају племићки живот и омиљени вид забаве средњовјековне босанске властеле. С друге стране, мотив лова се препознаје као религијска представа која шаље поруку о борби хришћанске душе са гријесима на њеном путу за рај. Дубока хришћанска симболика стећака иде у прилог другој тези. Хришћанство је преузело поједине културне обрасце од ранијих паганских религија, између осталог и вјерску интерпретацију лова на јелена. Антички политеизам је пун божанстава лова која се иконографски приказују са ловачким атрибутима или у самом чину хватања дивљачи. Такви богови испуњавају грчки и римски пантеон, религијски систем аутохтоног илирског становништва, као и теологију неких тзв. оријенталних култова.

Кључне ријечи: стећци, лов, Босна, хришћанство, пагански политеизам, оријентални култови.

Стећци су можда најпрепознатљивији симболи средњовјековне умјетности Босне и околних подручја. Ови надгробни споменици појављују се отприлике од XII вијека у знатно једноставној форми. Украшени стећци са различитим рељефним представама и садржајнијим натписима датирају тек из позног средњег вијека. Они оквирно обухватају временски период од владавине краља Твртка I Котроманића, крајем XIV вијека, до првих деценија османске власти када полако ишчежавају из употребе. Најкаснији познати примјерци су из прве половине XVI вијека.¹ Украси имају суштинску хришћанску симболику, уз скромне остатке утицаја из старијих паганских времена. Међу фигуралним приказима на стећцима посебно мјесто заузимају сцене лова на дивље животиње. Пронађено је више од стотину оваквих рељефа који показују одређене заједничке карактеристике и неколико типских правила при изради. Јелен је убједљиво најзаступљенија ловна животиња, а представе вепра и медвједа су рјеђе. Ловци се појављују као коњаници или пјешаци, а у складу с тим од оружја носе копље, мач или лук и стријеле. Дивљач лове углавном сами, а некада у групи или уз помоћ ловачких паса и

¹ Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, 13–15; Đuro Basler, Azra Begić, Džemal Čelić, Zdravko Kajmaković, *Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987, 58–66.

соколова.² У савременој историографији постоји неслагање око прецизног тумачења ових сцена. Једно мишљење је да лов представља украсне мотиве који само одсликавају свакодневни живот преминуле особе. С друге стране, заступа се и став да цијела сцена има дубљу религиозну поруку везану за питање загробног живота.³ Обје теорије имају неке аргументе на својој страни. Лов јесте свјетовни мотив који вјерно одражава омиљени начин забаве и физичке активности средњовјековног племства. Тако и сцене на стећцима могу да лијепо дочарају честе епизоде из живота преминулих и сахрањених босанских феудалаца.⁴ Такође, познато је да је представа лова на дивље животиње била веома учестао украс у умјетности романике у Западној Европи. На тај начин би ови мотиви могли означавати културни утицај са Запада који је продирао у средњовјековну Босну преко приморских далматинских градова на обали Јадранског мора.⁵ Ипак, овакво тумачење се не мора прихватити јер је нарочито лов на јелена прастара тема још из праисторијске умјетности и религије. Стога неки аутори у мотиву лова виде неоплатонистичке и орфичке идеје из позне антике о вјечитој борби исконских принципа добра и зла, те о тежњи за бесмртношћу.⁶ И хришћанство је преузело симболику јелена и уврстило је на другачији начин у своју теологију. Тако се ова животиња појављује као оличење самог Христа или очишћене хришћанске душе.⁷ Колико су јелени поштовани као свете животиње показују и неки народни обичаји који су се код Срба очували све до нашег времена. У такве обичаје спада маскирање људи у јелена за вријеме великих празника попут Бадње вечери и Малог Божића. Још драстичнији примјер је обред жртвовања овце у спомен на некадашње клање јелена са златним роговима. Овај обичај је забиљежен у прошлом вијеку у неким руралним подручјима Србије, а одражава сјећање на приношење јелена као свете животиње на жртву.⁸

У складу са религијским тумачењем, сцене лова симболишу душу покојника која се бори са разним искушењима и гријеховима на свом путу за рај. Ако имамо у виду да су такве представе уклесане на стећцима као надгробним споменицима, врло је основано помислити на неку везу са вјеровањем у загробни живот. Један од најљепших стећака ове врсте је онај из села Доња Згошћа у близини Какња. Био је дио средњовјековне некрополе са локалитета Црквина и потиче са краја XIV или из прве половине XV вијека. Тежак је импресивних скоро 14 тона и пренијет је у Земаљски музеј Босне и Херцеговине у Сарајеву, гдје се и данас налази. На доњој половини сјеверне стране стећка је рељефно

² M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, 396–411; Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982, 329–336.

³ Alojz Benac i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984², 488–489.

⁴ Alojz Benac, *Stećci. Mala istorija umjetnosti*, Beograd 1967, X.

⁵ Š. Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, 336–338.

⁶ Đ. Basler i dr., *Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*, 62.

⁷ M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, 398; Đuro Basler, „Orfички elementi u simboliци stećaka”, *Dobri pastir*, XXVI (1976), 88.

⁸ Драгослав Срејовић, „Јелен у нашим народним обичајима”, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, XVIII (1955), 231–232.

приказана сцена лова, изузетне умјетничке вриједности и квалитета.⁹ Неколико призора је одвојено са три висока дрвета која симболишу шумски пејзаж. Већ тај детаљ упућује на планински рељеф и шуму као мјесто гдје се често појављују необична створења и опасне ситуације. Према старом српском народном вјеровању, на врховима брда и планина су боравила божанства, виле загоркиње које играју у колу, разна натприродна бића и појаве итд.¹⁰ Због тога, овако страшно окружење одлично одговара амбијенту у којем се покојникова душа суочава са властитим гријесима и искушењима. Крајња лијева композиција показује ловца пјешака који луком и стријелама гађа јелена с друге стране дрвета. Једна стријела је већ забодена у врат животиње коју осим тога јуре и три пса. Сљедећа сцена је лов на вепра. Ловац пјешак убада дугачко копље у тијело дивљачи, коју са задње стране стижу два ловачка пса. Десни дио стењка заузимају много апстрактније представе које никако не могу бити одраз свакодневног живота босанских великаша. Уз последње дрво је привезан лав који се пропео на задње ноге. Изнад лава је крилата аждаја са змијоликим тијелом и увијеним репом, а има и двије ноге. Овај митски рептил је оставио велики траг у народном вјеровању и обичајима код Срба. Сматрало се да аждаје живе у језерима на планинским врховима или у пећинама. То су незасите немани које прождиру људе или њихову стоку. Таква демонска бића су врло брзо повезана са ђаволом као персонификацијом зла. Најбољи примјер је иконографија Светог великомученика Георгија који копљем убија ову звијер. Осим тога, у машти средњовјековних људи је егзистирало увјерење да аждаје бораве у паклу и тамо прождиру грешнике који су заслужили вјечне муке и осуду.¹¹ Оваква концепција свих приказаних детаља добро се уклапа са оним тумачењем да сцене лова имају суштинску хришћанску религиозну поруку о борби сваке покојникове душе на њеном путу за рај ка Богу. У складу с тим, Ђуро Баслер је цијелу сцену са стењка из Доње Згошће назвао вјероватно прикладним именом „напасти гријеха”.¹² Тиме рељефи на надгробним споменицима упућују све будуће гледаоце на размишљање о загробном животу и потреби старања о властитој души током овоземаљског битисања.

Питање свјетовног или сакралног карактера сцена лова на стењцима остаје отворено у науци до данас. Да би се створила цјеловита слика, корисно је погледати вишеструко значење овог мотива у даљој прошлости. Наравно да не постоји никакав директан континуитет између умјетности средњовјековне Босне и старог вијека, раздвајају их огроман временски јаз и потпуно нова и другачија цивилизација. Ипак, сврсисходно је испитати улогу представе лова у антици. Ова људска активност је имала толики значај за

⁹ Gjorgje Stratimirović, „Srednjovjekovno groblje kod Zgošće”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, III (1891), 133–139; M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, 402–403, TAB. CIX, br. 12, 22; A. Benac, *Stećci. Mala istorija umjetnosti*, sl. 34, 35; Đ. Basler, „Orfički elementi u simbolici stećaka”, 87, sl. 4; Š. Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, 332–335, sl. 148.

¹⁰ Снежана Божанић, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013, 199–202.

¹¹ Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, 9–11.

¹² Đ. Basler i dr., *Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*, 8, sl. 3.

човјека старог свијета да је веома брзо ушла и у област религије. Све главне античке конфесије су имале развијене култове на овом пољу. Пантеон старих Грка пружа илустративан примјер. У групи најважнијих олимпијских богова спада и Артемида, богиња лова и дивље природе. Она је била кћерка Зевса и Лете, те тиме и Аполонова сестра. Њено основно занимање представљали су лов и стална употреба лука и стријеле. Довођена је у везу са нимфама јер су оне, након што би затрудниле, постајале животиње које би Артемида затим ловила. Оваква митологија је оставила траг и на хеленску иконографију богиње. Она је често приказивана са два лава који стоје са страна или које је уловила и понијела као тријумф. То је тзв. Артемида Господарица Звијери.¹³ Тиме се истичу њена супериорност и владавина над цијелом дивљином која јој се покоравала.

Грчка религија је имала пресудан утицај на коначно обликовање римске побожности. Тако су Римљани врло рано поистовијетили Дијану, стару италску богињу плодности и лова, са хеленском Артемидом. Сличност у атрибутима и функцијама двије богиње је од почетка IV вијека прије нове ере резултовала потпуном синкретизацијом у Риму. То се одразило на култ и иконографију. И Дијана је, попут Артемиде, представљана у краткој ловачкој туници како држи лук и стријелу те лови дивље животиње.¹⁴ Ширење римске државе је омогућило пренос званичних култова у многе удаљене предјеле изван Апенинског полуострва. Кроз вјерски синкретизам разни покорени народи су одржавали свој индигени пантеон, уз истовремено прихватање официјелних римских божанстава. Тако су илирски становници римске провинције Далмације, која је обухватала највећи дио касније средњовјековне босанске државе, наставили да поштују своју домаћу богињу лова, али у измијењеном облику. Процес *interpretatio Romana* је био толико јак да нам није остало познато ни изворно илирско име богиње. Једино је извјесно да је она због сличних карактеристика поистовијеђена са сродним грчко-римским божанствима.¹⁵ Преузела је латинско име Дијане, а у иконографском смислу је потпуно слиједила узор хеленске Артемиде. У томе се огледа постепена романизација домородачког становништва и на пољу религије. Као богиња лова и шуме, Дијана је највише поштована на простору данашње југозападне Босне и Херцеговине, односно на подручјима Гламочког, Дувањског и Ливањског поља. Вотивни жртвеници је увијек називају Дијаном, док рељефне представе указују на њене примарне особине. По узору на Артемиду, Дијана стално у једној руци држи лук, а другом руком узима стријелу из тоболца који јој је на леђима. Стоји у благом раскораку који указује на акцију и кретање. Носи кратак ловачки хитон и плашт, а понекад и ловачке чизме. Уз њу се на рељефима често налази и пас као вјерни пратилац и помоћник у лову. Такође, заступљена је кошута као главна ловна животиња и

¹³ John Pinsent, *Grčka mitologija*, Опатija 1990, 27–29.

¹⁴ Драгослав Срејовић, Александрина Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1987², 113–114.

¹⁵ Veljko Paškvalin, „Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. XVIII (1963), 128–136.

симбол саме богиње.¹⁶ Дакле, Дијана је у улози праве богиње лова и господарице дивље природе. Некада је у друштву нимфи, што још једном потврђује значај грчке Артемиде као савршеног модела.

Ипак, Дијана се на споменицима из провинције Далмације најчешће појављује у култној заједници са Силваном, још једним индигеним божанством које је романизовано и хеленизовано у значајној мјери. Знамо га само под латинским називом Силван, које упућује на римског бога шума, поља и стада. То је најзаступљеније домаће божанство међу илирским становништвом у римском добу. Не изненађује таква чињеница јер је сточарство било убједљиво најважнија привредна грана код Делмата. Због тога је разумљиво огромно поштовање бога заштитника стада, пастира и шума. Највећи број Силванових кулtnих споменика потиче такође са Гламочког и Дувањског поља. Јавља се углавном сам, а некада у култној заједници са Дијаном. Повезује их то што су обоје шумска божанства и помоћници у лову. Силван се иконографски претежно приказује по узору на грчког Пана. Култ овог хеленског бога пастира, стада стоке и шуме првобитно потиче из доминантно сточарске и сељачке Аркадије на Пелопонезу. Одатле се његово обожавање брзо пренијело у остале дијелове Хеладе. Зато је Пан веома сличан јарцу, има козје рокове, браду, ноге и реп.¹⁷ Према грчкој митологији био је чувар стада и крда. Живио је у планинама Аркадије гдје је проводио вријеме у игри и дружењу са нимфама, а обезбјеђивао је и успјех ловцима на дивљач. Римски Силван је визуелно имитирао Пана, као што је Дијана преузела атрибуте грчке Артемиде. Међутим, у унутрашњости провинције Далмације постоје мања одступања од стандардне иконографске форме. По класичном обрасцу, Силван је старији бог са козјим роговима, брадом и ногама. Налази се у шумском окружењу, а од пратећих животиња присутни су пас и коза. Огрнут је животињском кожом и у рукама држи неке од својих уобичајених атрибута попут пастирског штапа (педума) и тзв. Панове фруле. Али, на кулtnим иконама са Гламочког и Дувањског поља Силван је често млад и голобрад бог са људским ногама. Такође, недостају споредни детаљи у виду дрвећа и животиња.¹⁸ Оваква иконографија свједочи о слабијем утицају грчке умјетности у унутрашњости Балканског полуострва, гдје су домаће традиције остале прилично снажне. Од икона које приказују Силвана у друштву других богова, посебно привлачи пажњу један рељеф из Археолошког музеја у Сплиту. Иако се не зна тачно мјесто проналаска, претпоставља се да потиче из Нароне. Исклесане су фигуре Силвана, Дијане и Меркура. На рељефу је Дијана оборила јелена на земљу и притиснула га ногом, док му рукама чврсто држи рокове.¹⁹ Ловачки пас учествује у подвигу и гризе уво животиње. Та сцена одсликава суштину кулtnе заједнице Силвана и Дијане. Богови шуме, лова и стада стоке имају пресудну улогу у религијском животу античких људи из римске провинције Далмације. Свакодневица

¹⁶ Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977, 83–91, 332–337.

¹⁷ Robert Grevs, *Grčki mitovi*, Beograd 1995⁶, 56–57.

¹⁸ Đuje Rendić-Miočević, „Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira. Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Delmata”, u: *Iliri i antički svijet*, Split 1989, 469.

¹⁹ Isto, 494–496.

аграрног друштва средњовјековне Босне је такође била пресудно упућена на сточарство и лов.

Сцене лова су имале дубљу религијску симболику и у неким култовима из групе тзв. оријенталних божанстава. Заправо, то су мистеријски култови који су се раширили по цијелом Римском царству у периоду принципата. Нарочито је митраизам стекао велики број вјерника у држави. Бог Митра, Непобједиво Сунце, рођен је из стијене према култној легенди.²⁰ Ту постоји сличност са вјеровањима средњовјековних људи да богови и друга натприродна бића станују на врховима брда и планина. Према српском народном предању, у планинама живе разна божанства, Свети Сава који окупља шумске вукове, горске виле које играју у колу, а и Божић се дозива са планинских врхова.²¹ Схватање да су људи на вишим надморским висинама ближи небу и Богу има своје старе паганске коријене. Антички Грци нису без разлога вјеровали да се њихови богови налазе на врху Олимпа, те да одатле управљају читавим свијетом. Тако и српска митологија задржава јаке изворне везе са старим словенским политеистичким пантеоном. У балканским провинцијама Римског царства пронађени су бројни култни споменици који говоре о Митрином рођењу из стијене. Заступљене су све врсте споменика, од епиграфских до археолошких. Једна votivna ара из првог птујског митреја има урезан натпис: *Petrae / Genetrici / Felix / Prudentis Antoni / Rufi p(ublici) p(ortorii) vil(ici) vic(arius) / ex viso*.²² Дакле, жртвеник је посвећен Митри који се родио из плодног камена стијене. И визуелни прикази самог чина употпуњавају вјерску представу. Остаци једног митреја са локалитета Рајанов Грич код села Човића у Лици пружају добар примјер. У живом камену стијене је уцртан рељеф са сценом тауроктоније. Испод лијевог дадофора је приказ Митриног рађања из крша. Бог је наг и у високо подигнутим рукама држи бакљу и бодеж.²³ Ти предмети указују на његове основне карактеристике. Митра је соларно божанство и Непобједиво Сунце, па бакља у лијевој руци симболише његово доношење свјетлости на земљу. Нож у десној руци биће потребан за убијање светог бика и стварање цјелокупног живота на планети. У првом митреју из Птуја постоји и статуа са овим мотивом. Она је изузетне умјетничке вриједности и права је штета што глава скулптуре недостаје. Бог држи уобичајене атрибуте у рукама, док се змија обмотала око камена из којег се он рађа.²⁴ На тај начин стијена означава не само космос већ и планету којом бог свјетлости влада као прави космократор. Вриједи поменути да су вјерници прослављали рођендан Митре 25.

²⁰ Manfred Clauss, *The Roman Cult of Mithras. The God and his Mysteries*, New York 2000, 62–63.

²¹ Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, 91–92; С. Божанић, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, 199.

²² Viktor Hoffiller, Balduin Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft I – Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb 1938, 136–137, nr. 294; Mihovil Abramić, *Poetovio. Vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta*, Ptuj 1925, 164–166, nr. 227.

²³ Josip Brunšmid, „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije”, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s. V (1901), 112, sl. 72.

²⁴ М. Abramić, *Poetovio. Vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta*, 166, nr. 229; V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft I – Noricum und Pannonia Superior*, 136, nr. 293.

децембра, односно на дан када се иначе у паганском свијету обиљежавало рођење Сунца.²⁵ Није било бољег начина да се истакне да је Митра Непобједиво Сунце које доноси свјетлост у васиону. Упадљива је сличност са хришћанством и чињеница да је црква касније прихватила овај датум за празновање Христовог рођења. Вјероватно је овај обичај био толико снажан да црква није могла да га искоријени, па му је дала нови хришћански смисао.

Главни Митрин подвиг представља убијање светог бика јер је тим чином створен сав живот на земљи. Из крви и тијела заклане животиње настају винова лоза и жито, а затим и остала жива створења, укључујући и човјека. Због тога је тауроктонија најважнија епизода у митраизму, а сцена жртвовања бика убједљиво најзаступљенији мотив на култним иконама. Ипак, самом убијању бика је претходило његово хватање и ношење у пећину. Тако се Митра јавља у улози врхунског ловца који мора да уложи знатне напоре и савлада дивљу животињу. Представе хватања бика су најчешће на споредним фризовима икона у граничним подручјима уз Рајну и Дунав. Постоје многе варијанте лова, од ношења животиње око врата, њеног вођења за рогае итд.²⁶ Али, свим формама је заједничко да бик није убијен, он је само савладан и Митра га носи у пећину како би га жртвовао. Поново, и споменици из балканских провинција Царства показују интересантна иконографска рјешења. Од мермерне иконе са сценом тауроктоније из Сингидунума остао је сачуван само фрагмент доњег фриза. Виде се два детаља иако је рељеф веома грубо израђен. Митра носи бика на раменима, а у наредној сцени јаше на њему.²⁷ Још увијек су присутни трагови боје, а ове споредне епизоде означавају само уводну радњу за тауроктонију која је заузимала централно мјесто на икони. Умјетнички је неупоредиво драгоцјенија статуа из првог митреја у античком Поетовију. Скулптура стоји на постољу са натписом и означава типичан примјерак Митре таурофора, тј. биконосца.²⁸ Млади бог носи стандардно оријентално одијело а на глави има фригијску капу. Узео је бика за задње ноге и носи га на леђима. Животиња је потпуно савладана, те виси опружена до земље иза Митре.

Улога Митре као ловца је истицана до те мјере да се у историографији појавила његова интерпретација као Ориона. Орион је познати херој из грчке митологије, Посејдонов син. Био је огромног раста и веома лијеп, а остао је најчувенији као изузетан ловац. Постоји више верзија његовог живота и смрти али су ловачки квалитети наглашавани причама о потпуном истребљењу дивљих животиња у неким крајевима и на острвима гдје је боравио.²⁹ Убила га је Артемида својом стријелом, богиња лова и господарица дивљачи. Затим је чувени јунак пренесен на небо и постао је сазвијежђе

²⁵ M. Clauss, *The Roman Cult of Mithras. The God and his Mysteries*, 66.

²⁶ Isto, 74–78.

²⁷ Ljubica Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden 1966, 63–64, nr. 6; Љубица Зотовић, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд 1973, 15, бр. 2.

²⁸ M. Abramić, *Poetovio. Vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta*, 166–167, nr. 231; V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft I – Noricum und Pannonia Superior*, 135, nr. 292.

²⁹ Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, 308–309; J. Pinsent, *Grčka mitologija*, 28–30.

Ловца. Тако је настало мишљење да култ Митре представља само римску адаптацију постојећег грчког култа Ориона као митског ловца и астролошке констелације у свемиру.³⁰ Популарност у римској војсци се тумачила вјеровањем војника да су рођени под сазвијежђем Ловца, те да Митра носи њихове душе назад на небо након смрти. Иако је ова идентификација са Орионом одбачена у савременој историјској науци, остаје суштински значај бога Митре као ловца који је ухватио бика и пружио га на жртву.

Својство Митре као ловца на дивље животиње је најочигледније изражено у зидном сликарству митреја у Дура Еуропосу.³¹ Ово светилиште је основано око 168. а детаљно украшено око 240. године. Централно мјесто заузима рељеф са сценом тауроктоније, који се налази у засвојеној ниши. Око њега је насликан низ епизода из живота Митре које допуњују и обогаћују суштински чин убијања бика. Такође, ту су приказани астролошки симболи, дванаест знакова Зодијака итд. Бочне зидове храма красе двије обојене представе Митре у лову. Слика на лијевом зиду је веома добро очувана и омогућава иконографску анализу. Она у неким појединостима неодољиво подсјећа на сцену лова са описаног стећка из Доње Згошће. Та сличност је навела Ђура Баслера да направи директна визуелна поређења два споменика, трагајући за орфичким и осталим античким елементима у умјетности стећака.³² Митра са фреске из Дура Еуропоса је ловац који јаше на коњу и стријелама гађа дивљач у бијегу. Коњ има сву потребну опрему, док је бог потпуно уређен на персијски начин. Његова одјећа, фригијска капа на глави, лук, стријеле и тоболац одају чисте оријенталне утицаје. У томе се огледа културно струјање из сусједне сасанидске Персије. Главне ловне животиње су јелени, чији рогови се завршавају у облику полумјесеца. Затим, ту су и неке врсте антилопа, као и животиња која највише личи на вука. Сва гоњена дивљач већ има забодене стријеле у својим вратовима и тијелима, а из појединих рана се види како цури крв. Тиме се истиче спретност божанства и наговјештава успјех у којем ће он уловити све дивље животиње. У лову му помажу змија, која се налази испод коња, и лав који трчи за рањеном дивљачи. Цијели приказ се догађа у шумском амбијенту. Такво окружење се истиче насликаним дрвећем и жбуновима траве. Иако су пропорције биљака у нескладу са осталим фигурама са слике, умјетник је успио да дочара шумски предео у којем се лов одвија. Представа на десном зиду митреја је доста оштећена, мада готово иста као и на лијевом зиду. Једина видљива разлика је у томе што се

³⁰ Michael P. Speidel, *Mithras – Orion. Greek Hero and Roman Army God*, Leiden 1980, 46–47.

³¹ Дура Еуропос је антички град на обали Еуфрата, на самој граници римске провинције Сирије према сусједној Месопотамији. Насеље је подигнуто крајем IV или почетком III вијека старе ере. Традиција као оснивача наводи краља Селеука I Никатора, једног од Александрових генерала и дијадоха. Град остаје у оквирима хеленистичке државе Селеукида до посљедњих година II вијека прије нове ере, када га освајају Арсакиди и прикључују Партији. Римљани ће га заузети око 165. године у великом парћанском походу цара Луција Вера, савладара Марка Аурелија. Дура доживљава своје завршне године средином III вијека као важна римска колонија и тврђава према сасанидској Персији. Град је тада изгубио своју урбану и цивилну функцију, претварајући се у чисто војно утврђење. Коначно, Сасаниди су освојили Дура Еуропос око 256. године. Насеље је убрзо напуштено и запустило, а тек су савремена археолошка истраживања поново открила његову бурну и славну историју (Jennifer Baird, *Dura – Europos*, London 2018, 17–37).

³² Ђ. Basler, „Orfički elementi u simboličkim stećcima”, 86–87, sl. 3–4.

умјесто змије испод коња налази ситни лав.³³ Храм из Дура Еуропоса је посебан због ових сцена зидног сликарства. Нигдје друго није тако јасно наглашена карактеристика бога Митре као врхунског ловца.

Још једно божанство које обитава у планинама је фригијска богиња Мајка. Заправо, ради се о култу који ће постати узор за све касније верзије богиња које оличавају универзални женски принцип плодности и материнства. Мајка поријеклом из Фригије пресудно ће утицати на грчки и римски пантеон, те у хеленизованој и романизованој форми продријети у религијски живот свих земаља у басену Средоземног мора у периоду Римског царства. Натписи из унутрашњости Мале Азије називају богињу једноставним именом Matar, које означава Мајку. Понекад се уз њено име јавља и придјев kubileya или kubeleya и који представља планину. Стога би се фригијска богиња најтачније могла именовати као Планинска Мајка.³⁴ То упућује на њено поријекло и станиште. Због тога се велики рељефи у стијенама често налазе изван насељених мјеста, у дивљој природи на планинама. Од овог придјева највјероватније потиче и назив Кибела који се за богињу одомаћио у грчком свијету. Код Римљана је прихваћена као Magna Mater, односно Велика Мајка Богова. Иконографија фригијске Мајке је оригинална, мада постоје елементи који су посуђени од новохетитске богиње Кубабе из Кархемиша. Планинска Мајка се представљала као зрела жена која стоји усправно, носи дугачку хаљину, има високу капу на глави и у рукама држи разне атрибуте попут посуде за течне жртве. Веома често на руци носи птице грабљивице које највише личе на сокола и јастреба. Такође, окружена је звијерима као што су лавови, леопарди и нека митска бића. Типичан је приказ богиње коју са страна окружују два лава која су се пропела на задње ноге и предњим шапама додирују врх њене главе. Она понекад држи лава или његово младунче за задње ноге, док оно виси према земљи. То је приказ Планинске Мајке као Господарице лавова или Мајке звијери и природе.³⁵ Упадљиво је колико је овај модел утицао на иконографију грчке Артемиде. Све животиње које прате фригијску Кибелу су заправо предатори различитих врста. Сама Мајка је богиња лова која доминантно влада природним циклусом живота и смрти, те помаже људима у лову. Лавови су њени чувари који је вјерно слушају и учвршћују слику моћи и управљања цијелом дивљом природом. Овакви атрибути су пренијети и у хеленски свијет од VI вијека старе ере преко полиса Милета и његових колонија на обалама Црног и Мраморног мора. И римска Magna Mater је остала Мајка звијери, без обзира на суштинску романизацију култа. Остали су сачувани споменици те врсте у готово свим провинцијама Римског царства, па и у Панонији. У Мурси је откривена статуа Велике Мајке као праве

³³ Maarten Jozef Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, I, Hague 1956, 68–69, nr. 52, fig. 24.

³⁴ Lynn E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley 1999, 63–68.

³⁵ Mary Jane Rein, „Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type”, u: Lane, Eugene N. (ed.), *Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Leiden – New York – Köln 1996, 223–233; L. E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, 71–115; Aleksandra Nikoloska, Inga Vilogorac Brčić, „Frigijska Kibela – planinska Majka”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 46 (2014), 52–55.

Господарице лавова.³⁶ Кип је направљен од жућкастог мермера и нажалост није цјеловит. Недостају глава и обје руке богиње. Висина сачуваног дијела статуе износи 82 cm што упућује на прилично значајне димензије у изворном облику. Такав споменик се ријетко налазио у приватним објектима па можемо бар претпоставити да је у данашњем Осијеку можда постојало неко светиште посвећено Великој Мајци. Богиња сједи на ниском престолу без наслона. Обучена је у дуги хитон и химатион који јој покривају читаво тијело до стопала. Ноге држи на једном лаву који мирно лежи под њом. Иако му је одломљена глава, виде се дијелови гриве и моћно тијело. Цијела статуа представља изузетно умјетничко дјело које је можда увезено из неке стране радионице. Клесарске карактеристике омогућавају оквирно датовање у средину II вијека. Веома је јасна порука да је Magna Mater богиња звијери и лова која под ногама држи сву дивљу природу и управља законима живог свијета на земљи.

Дакле, лов је имао изузетно важну улогу у животу античких људи. Није био само један од омиљених видова забаве виших друштвених слојева него и битна привредна грана. Тај значај лова се пренио и у сферу религије. Многа божанства старог вијека су била изразити ловци и помоћници људима приликом лова, док је жртвовање домаћих или дивљих животиња постало најважнији ритуални обред у свим паганским култовима. Хришћанство је донијело крупне промјене али је ипак задржало понешто из митолошке сфере лова, посебно када су у питању јелени и срне. Тако је јелен постао симбол хришћанске душе која се бори са нападима разних гријехова на свом путу ка Творцу и рајском блаженству. У складу с тим, и сцене лова на стећцима средњовјековне Босне врло лако могу да имају суштинску религиозну, а не свјетовну и чисто украсну, поруку. Ипак, питање карактера ових рељефних представа на стећцима остаје отворено у науци, са надом да ће нека будућа истраживања и споменици пружити још јасније одговоре. Треба на крају истаћи и мишљење Шефика Бешлагича да обје теорије могу бити тачне.³⁷ Оне не морају да се међусобно искључују и поништавају једна другу. Фигуралне представе на стећцима можда имају вишеслојно значење и симболику, па се могу тумачити у таквом свјетлу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- Brunšmid, Josip, „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije”, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s. V (1901), 87–168.
- Hoffiller, Viktor, Balduin Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien. Heft I – Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb 1938.
- Pinterović, Danica, „Nove rimske skulpture u Muzeju Slavonije”, *Osječki zbornik*, XI (1967), 67–86.

³⁶ Danica Pinterović, „Nove rimske skulpture u Muzeju Slavonije”, *Osječki zbornik*, XI (1967), 67–68, sl. 1; Maarten Jozef Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, VI, Leiden – New York – København – Köln 1989, 38–39, nr. 124.

³⁷ Š. Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, 341.

- Stratimirović, Gjorgje, „Srednjevjekovno groblje kod Zgošće”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, III (1891), 122–141.
- Vermaseren, Maarten Jozef, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, I, Hague 1956.
- Vermaseren, Maarten Jozef, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, VI, Leiden – New York – København – Köln 1989.
- Wenzel, Marian, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965.
- Zotović, Ljubica, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden 1966.

Литература:

- Abramić, Mihovil, *Poetovio. Vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta*, Ptuj 1925.
- Baird, Jennifer, *Dura – Europas*, London 2018.
- Basler, Đuro, „Orfički elementi u simboličkim stećcima”, *Dobri pastir*, XXVI (1976), 79–96.
- Basler, Đuro, Azra Begić, Džemal Čelić, Zdravko Kajmaković, *Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987.
- Benac, Alojz, *Stećci. Mala istorija umetnosti*, Beograd 1967.
- Benac, Alojz, Đuro Basler, Borivoj Čović, Esad Pašalić, Nada Miletić, Pavao Anđelić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984².
- Bešlić, Šefik, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982.
- Божанић, Снежана, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013.
- Grevs, Robert, *Grčki mitovi*, Beograd 1995⁶.
- Зотовић, Љубица, *Митраизам на тлу Југославије*, Београд 1973.
- Imamović, Enver, *Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.
- Clauss, Manfred, *The Roman Cult of Mithras. The God and his Mysteries*, New York 2000.
- Кулишић, Шпиро, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970.
- Nikoloska, Aleksandra, Inga Vilogorac Brčić, „Frigijska Kibela – planinska Majka”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 46 (2014), 51–61.
- Paškvalin, Veljko, „Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. XVIII (1963), 127–153.
- Pinsent, John, *Grčka mitologija*, Opatija 1990.
- Rein, Mary Jane, „Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type”, u: Lane, Eugene N. (ed.), *Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Leiden – New York – Köln 1996, 223–237.
- Rendić-Miočević, Duje, „Silvan i njegova kulna zajednica u mitologiji Ilira. Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Delmata”, u: *Iliri i antički svijet*, Split 1989, 461–506.
- Roller, Lynn E., *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley 1999.
- Speidel, Michael P., *Mithras – Orion. Greek Hero and Roman Army God*, Leiden 1980.
- Срејовић, Драгослав, „Јелен у нашим народним обичајима”, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, XVIII (1955), 231–237.

Срејовић, Драгослав, Александрина Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1987².

Dimitrije Trifković

ANCIENT PARALLELS OF A MEDIEVAL BOSNIAN HEADSTONE MOTIF

Summary

Wild animal hunting scenes are one of the most common figurative motifs on the medieval Bosnian headstones. Historiography analyses their occurrence in two ways. Some authors interpret them as elaborate ornaments reflecting the noble life and a favoured form of entertainment of the medieval Bosnian nobility. On the other hand, others identify the hunting motif as a religious representation of the Christian soul struggling with sins on its way to heaven. The deep Christian symbolism of the headstones supports the second thesis. Christianity adopted particular cultural patterns from earlier pagan religions, including the religious interpretation of deer hunting. Ancient polytheism abounds in hunting deities iconographically depicted with hunting details or in the act of catching a game. Such gods adorn the Greek and Roman pantheons, the religious system of the indigenous Illyrian population, and the theology of some so-called oriental cults. The Hellenic goddess Artemis is the true ruler of the hunt, so the Roman Diana acquired her characteristics and attributes entirely. The Illyrians revered their own hunting goddess, who underwent an intensive process of Romanization and Hellenization after the Roman conquest of the Balkans interior. Therefore, this indigenous goddess obtained the Latin name Diana and the iconography of the Greek Artemis. Similar deities also exist in cults that originated in the eastern regions of the ancient world. Mithras emerged from a rock, and his main endeavour on earth was capturing and killing a sacred bull. The Phrygian Cybele represented the ruler of untamed nature and the hunting protector. The Romans depicted their version of the Great Mother as the Mistress of Lions, seated on a throne and ruling over all living things and the cycle of life and death. There is no direct continuity between ancient and medieval headstones, but a retrospective look at the symbolism of the hunting scene in ancient art and religion is valuable.

Keywords: headstones, hunting, Bosnia, Christianity, pagan polytheism, oriental cults.

Бојан Ђ. Крунић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју и археологију
bojan.krunic@ffuis.edu.ba

UDC 94(439.55):339.162

ТРГОВЦИ ИЗ ПРАЧЕ У ДУБРОВАЧКИМ КЊИГАМА ЗАДУЖЕЊА (1469–1500)

Апстракт: У раду ће бити приказана пословна активност домаћих трговаца из Праче на основу архивске грађе из Државног архива у Дубровнику из серије *Debita Notariae*. Ради се о кредитним уговорима, наизглед врло једноличне садржине, који нам, ипак, и поред тога што не обухватају цјелокупно дјеловање домаћих трговаца, омогућавају, на основу броја задужења као и висине појединих кредитних уговора, праћење пословне активности и издвајање најјачих представника ове привредне дјелатности у наведеном времену и простору.

Кључне ријечи: кредитна трговина, Прача, Дубровник, Стјепан Добрашиновић, Радивој Добрашиновић.

Општи пораст трговачког промета изазван интензивнијом експлоатацијом рудника у средњовјековној Босни од средине XIV вијека повољно је утицао на урбанизацију и развој не само насеља која су никла поред рударских јама или у њиховој релативној близини, већ и оних смјештених дуж главних путних комуникација.¹ Управо на тој основи развија се и једно од важнијих привредних центара средњовјековне Босне – Прача. Њеном просперитету импулс је давала релативна близина рудника Олова, мада су поједини истраживачи оставили могућност да је и у околини Праче било оловне руде.² У сваком случају, трговачки промет наведеног метала који је ишао преко овог насеља допринијео је развоју и јачању различитих видова привредног и пословног повезивања Праче и Прачана са Дубровником и Дубровчанима. Ови други су, генерално узевши, захваљујући у првом реду трговачким повластицама обезбијеђеним и гарантованим владарским повељама, али и географском положају њиховог града на јадранској обали који им је омогућио да постану главна тачка у промету различитих врста роба у оба праваца између унутрашњости Балкана и најзначајнијих привредних центара Медитерана, били носиоци трговачке дјелатности у нашим средњовјековним земљама.³

¹ О утицају рударства на привредни развој градских насеља Србије и Босне у посматраном периоду вид.: Десанка Ковачевић-Којић, „Улога рударства у привредном развоју градских насеља Србије и Босне током прве половине XV вијека”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVIII (1970), 257–263 (прештампано: Десанка Ковачевић-Којић, „Улога рударства у привредном развоју градских насеља Србије и Босне током прве половине XV вијека”, у: Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007, 319–327).

² Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 37.

³ О значају и улози Дубровника у привредном развоју унутрашњости Балкана, те положају који је имао у ширим медитеранским оквирима вид.: Бариша Крекић, *Дубровник и Левант (1280–1460)*, Београд

Већ нам први помен Праче у дубровачким архивалијама из 1361. године указује на појачано интересовање Дубровчана за привредна струјања у овом насељу. Наиме, те се године, 14. јула, пошто му је Мало вијеће додијелило статус дубровачког грађанина, извјесни Никола Милетковић из Праче заклео на вјерност и обављање свих радњи за добробит дубровачке комуне.⁴ Претпоставља се да је такав положај и статус поменути Милетковић постигао пословном активношћу укључујући се у крупније трговачке послове око извоза олова.⁵ Поред тога, Прача се у једној одлуци дубровачке владе од 12. августа 1380. године помиње и као мјесто у којем бораве дубровачки трговци.⁶ Овај податак добија још више на значају ако се има на уму да се у истој одлуци, уз Прачу, изричито помињу још само Сребреница, Ново Брдо и Дријева, најпознатији рудници и тргови оног времена.

Бавећи се трговином на бази увоза различитих артикала који су имали прођу и извоза сировина, Дубровчани на прачански трг у то вријеме углавном допремају веће количине соли, док с друге стране пут Дубровника шаљу оловну руду.⁷ Важно је назначити

1956; Isti, „Prilog istoriji mletačko-balkanske trgovine druge polovine XIV veka”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, II (1957), 11–20; Јорјо Тадић, „Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века”, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, X-1 (1968), 519–539; Момчило Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442–1495)*, Београд 1971; Исти, „Дубровачки бродови и западно Средоземље у XV веку”, *Историјски часопис*, XXI (1974), 19–27; Паво Живковић, „Млетачка трговина босанским робљем у средњем вијеку”, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, XXI–XXVII (1976), 51–58; Богумил Храбак, „Продаја производа босанског рударства у Венецији и Млечанима у Далмацији”, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, XXI–XXVII (1976), 59–72; Isti, „Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržištima arapskih zemalja (XIV–XVI v.)”, *Prilozi*, 13 (1977), 47–61; Isti, „Izvoz plemenitih metala iz Bosne u Dubrovnik za vreme osmanlijske vlasti”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXVIII–XXX (1979), 75–85; Душанка Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982; Иста, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995; Paola Pinelli, „Florentine Merchants Traveling East through Ragusa (Dubrovnik) and the Balkans at the End of the 15th Century”, у: Тошић, Ђуро (ур.), *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић*, Бања Лука 2015, 189–202.

⁴ Nicola Miletcovich de Prača in minori cosilio sono campane more solito congregato factus fuit civis Ragusii, qui iuravit esse fidelis comunis Ragusii et facere omnes factiones reales et personales, sicut quilibet alius Ragusens. (*Monumenta Ragusina – Libri Reformationum*, III, Zagrabiae 1895, 91).

⁵ Pavo Živković, *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, Tuzla 1986, 20.

⁶ Pp. de mitendo pro tribus artibus mercatorum nostrum, qui sunt in Srebrenica, ponendo per tesseram et pro omnibus mercatoribus nostris, qui sunt in Bossina, in Zenta, in Nouaberda, in Prača et in Sclavonia cum omnibus modis pactis et condicionibus datis mercatoribus de Narento. (Михаило Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике*, I, Београд 1951, 62).

⁷ Дубровчани су у ово вријеме подстицали допремање олова из унутрашњости у Дубровник дозволом извоза великих количина соли у унутрашњост. О томе вид.: Милена Гецић, „Дубровачка трговина сољу у XIV веку”, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, III (1955), 142–145. Сачувано је неколико уговора из овог периода који свједоче о допремању и отпремању наведених артикала у Прачу и из Праче. Веће количине соли у Прачу јула 1372. године допремао је Сијердан Храниславић (Esad Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, 1–3, Sarajevo 2019, 90, dok. br. 440). Мјесец дана касније исто то чинио је и Хрватин Твртковић (Desanka Kovačević-Kojić, „Arhivsko istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja (Drina u doba Kosača)”, *Naše starine*, XIV–XV (1981), 112, dok. br. 13; E. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, 91–92, dok. br. 447). Занимљиво је да се један од два сачувана уговора који свједоче о ондашњем транспорту олова из Праче у Дубровник односи управо на већ поменутог Сијердана Храниславића. Наиме, њему су се почетком маја 1377. године двојица Дробњака обавезали да ће у року од 15 дана отићи у Прачу и од Сијердановог брата Миладина преузети 80 товара олова које ће допремити у Дубровник (Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga*

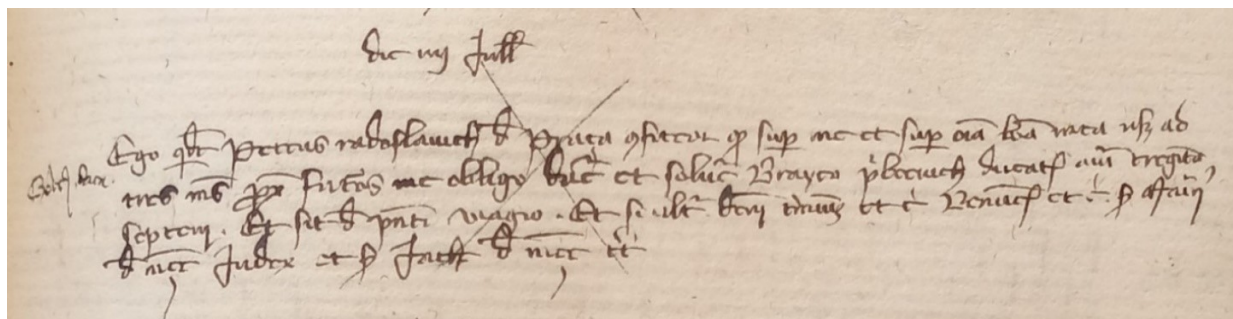
да се упоредо, судећи према дубровачкој архивској грађи, трговачки промет преко овог насеља додатно интензивирао и ангажовањем домаћег живља. Њихово пословање у крупнијим трговачким подухватима било је омогућено прије свега посредством Дубровчана, да ли кроз заједнички ангажман, или кроз кредитирање њихових самосталних пословних подухвата.⁸ Захваљујући томе, домаћи трговачки елеменат своје пословне активности организује углавном тако што од Дубровчана узима зајам у роби који враћа најчешће испорукама олова.⁹ Због тога, с обзиром на потражњу и цијену ове руде, и не изненађују поприлично високе своте на које су се код Дубровчана од самих почетака задуживали Прачани.¹⁰

zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521), I/1–2, Sarajevo 2017, 10, dok. br. 41). Сличан уговор о транспорту олова из Праче у град подно Срђа, средином маја исте године, склопио је и Марин Менчетић, с тим да је његових 100 товара олова из Праче слао, вјероватно његов компањон у овом пословном подухвату, извјесни трговац Зоран (*Zoranus mercator*) (Е. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 11, dok. br. 43). Могуће да се радило о Зорану Милгостићу који се 1379. године помиње у једном другом уговору везаном за испоруку 100 товара соли која је требало да буде допремљена у Прачу или у Горажде. Со је из Дубровника тада лиферовао Стефан Лукаревић, а занимљиво је да се поред Зорана као лице коме ће бити достављена назначена количина соли наводи и Сијерданов брат Миладин. У исто то вријеме 20 товара соли у Прачу слао је и Раде Братославић. Његов пословни партнер у овом подухвату био је вјероватно његов сродник Јакша Братославић (Е. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 22, dok. br. 111, 112).

⁸ Без намјере да исцрпимо сву постојећу литературу која се директно или индиректно односи на организацију и начин пословања дубровачких трговаца, те њихов утицај на трговце из унутрашњости Балкана, указаћемо само на неколицину студија и чланака чији су резултати значајно допринијели разумијевању сложених облика организације и начина средњовјековне трговачке дјелатности на нашем простору. Погледати: Gregor Čremošnik, „Naša trgovačka društva u srednjem veku”, *Гласник Земаљског музеја*, XXXVI (1924), 69–81; Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 60–62, 128–132; Ignacij Voje, „Poslovanja dubrovničkih trgovskih družb na Balkanskom polotoku v drugi polovici XV. stoljeće”, *Zgodovinski časopis*, XXVIII/3–4 (1974), 215–222; Isti, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976; Isti, „Privatne poslovne knjige dubrovničkih trgovcev (XIV stoljeće)”, *Zgodovinski časopis*, 34/1–2 (1980), 77–85; Isti, „Prilog proučavanju dubrovačkih trgovačkih društava”, у: Тошић, Ђуро (ур.), *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којућ*, Бања Лука 2015, 175–187; Момчило Спремић, „Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића”, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XIII-1 (1976), 85–102; Исти, „Средњовековне менице у Дубровнику и Србији. Право и економија. Прописи и пракса о пословању меницама у Дубровнику и Србији 15. века”, у: Тошић, Ђуро (ур.), *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којућ*, Бања Лука 2015, 67–82; Desanka Kovačević-Kojić, „Dvojno knjigovodstvo u Dubrovniku i Benko Kotruljević” *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXXIX (1988), 57–64; Иста, „Кабужићи и њихове трговачке књиге”, у: Ковачевић-Којић, Десанка, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Caboga) 1426–1433*, Београд 1999, 11–28; Михаило Динић, „Дубровачка средњевековна караванска трговина”, у: Ћирковић, Сима, Властимир Ђокић (прир.), *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 687–710.

⁹ Из извора сазнајемо да је међу Прачанима било и оних укључених у трговину робљем. О томе рјечито свједочи случај Стојиславе, кћерке Стојка из Трибова из области Вукца Хрватинића, која је 26. фебруара 1373. године изјавила да је робиња већ помињаног пословно везаног за Прачу Миладина Храниславића, и да је купљена од Радена Рашковића из Праче (Михаило Динић, *Из дубровачког архива*, III, Београд 1967, 28, док. бр. 68; Esad Kurtović, Asim Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, 1–3, Sarajevo 2021, 16, dok. br. 40).

¹⁰ Међу првима у тој врсти пословне активности који су се на знатнију суму дуката, самостално или у заједници са неким, задуживали у Дубровнику налазимо: Драгана (Драгоја) Раденовића (DAD. Deb. Not. VII, 205 (03.07.1369); Esad Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, 6–7 (2015), 109; Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja*

Задужница Петка Радославића из Праче (DAD. Deb. Not. VII, 205 /04.07.1369)¹¹

Нарочито је велики обим послова домаћих трговаца из Праче забиљежен у прве четири деценије XV вијека. У току овог периода, према истраживањима Десанке Ковачевић Којић, 27 Прачана су се кроз 93 кредитна уговора задужили на укупну суму од 13.799 дуката и 1568 перпера, што их по укупној суми задужења, у поређењу са домаћим трговачким елементом из других градова средњовјековне Босне, доводи на друго мјесто одмах иза домаћих трговаца из Дријева.¹² Процентуално гледано, од свих евидентираних задужења која су у првој половини XV вијека у Дубровнику направили трговци из средњовјековне Босне (51.307 дуката и 26.720 перпера), на Прачане опада чак 26,89% дуката и 5,86% перпера.¹³

Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521), dok. br. 29), Петка Радославића и његовог сина Грубоја (DAD. Deb. Not. VII, 57 (03.09.1366), 205 (04.07.1369); E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 110, 111 (15.11.1381); Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 7, 28, dok. br. 30, 142), Прибила Милатковића (DAD. Deb. Not. VII, 205 (04.07.1369); E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 110; Isti, 2017: 7-8, dok. br. 31), Остоју Тврдојевића (E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 110 (19.11.1380); Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 26, dok. br. 134), Рада Тврдојевића (E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 110 (11.10.1381); Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 27, dok. br. 140), те Тихослава Радинчића и његовог сина Прибислава (E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 110 (15.11.1381); Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 27–28, dok. br. 141). – На пословање наведених Прачана је још раније скренута пажња у историографији. Погледати: Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 39; Р. Živković, *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, 42–43.

¹¹ *Die IIII julii. Ego quidem Petrus Radoslawich de Praça confiteor quod super me et super omnia bona mea usque ad tres menses proxime futuros me obligo dare et soluere Brayco Priboeuich ducatos auri treginta septem. Et sit de presenti viagio. Et si ultra dictum terminum etc. Tenendo se etc. Renuntiantes. Ser Marinus de Mençe judex et ser Jacobus de Mençe testis.*

¹² Трговци из Дријева су се задужили на укупну суму од 15.998 дуката и 8685 перпера, затим слиједе Прача, па Фоча са 7201 дукатом и 4058 перпера, Горажде са 4706 дуката и 2052 перпера, Високо са 3305 дуката и 154 перпера, Требиње са 2213 дуката и 5462 перпера, Сребреница са 1246 дуката и 18 перпера, Вишеград са 1019 дуката и 45 перпера, Тјентиште са 917 дуката и 489 перпера и Церница са 903 дуката и 4189 перпера (Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 172).

¹³ Треба имати на уму, на шта је минуциозна Десанка Ковачевић Којић и скренула пажњу, да је укупан обим пословања прачанских трговаца несумњиво био већи од горе констатованог јер је рађен само на основу података из књига задужења које за посматрани период нису у цијелости сачуване. Осим тога, било је купопродаја и за готов новац, те ови послови нису ни регистровани. Такође, података о трговачким

Најактивнији и свакако најјачи представници ове привредне дјелатности, у то вријеме, били су Брајко Хваонић, Богдан Прибјеновић Муржић, Браило Тезаловић и Остоја Божићковић. Њихова укупна задужења, гледано појединачно, значајно премашују три, двије, односно једну хиљаду дуката.¹⁴ С обзиром на то да су њихови пословни подухвати углавном били везани за испоруку знатних количина оловне руде, то се с разлогом сматра да су поменути држали монопол у лифровању наведеног метала са овог подручја. Довољно је указати на у историографији добро познату чињеницу да је Браило Тезаловић само у току 1413. године, било сам или у друштву са ортацима, за кратко вријеме испоручио у Дубровник и Венецију око 11,5 тона олова.¹⁵ Такав положај им је несумњиво обезбиједио успостављени контакт са протагонистима власти, будући да су неки од њих, захваљујући пословној виспренности, били ангажовани и у обављању важних функција на двору Павловића или дипломатских мисија, покаткад и за потребе краљевске круне.¹⁶ Упада у очи да се вријеме њиховог пословног успона поклапа са временом у којем је развој властеоског рода Павловић ишао узлазном путањом. Чак нам се чини извјесним, с обзиром на хронолошка поклапања, да су Тезаловићи већ крајем XIV вијека полако почели да преузимају примат у извозу олова са овог подручја од врло способног и на краљевском двору утицајног протовестијара Жоре Бокшића и његовог сина Николе, који је, испоставиће се, не баш успјешно покушао након очеве смрти да настави његовим стопама.¹⁷ У том погледу могло би се говорити и о одређеној врсти утицаја који је већ у то вријеме у руднику Олово могао да има и кнез Павле Радиновић.¹⁸ У сваком случају, монополистички положај који су у извозу олова имали Брајко, Богдан, Браило и Остоја

активностима домаћег живља има и у другим серијама Дубровачког архива (Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 167–172).

¹⁴ Брајко Хваонић – 3932 дуката; Богдан Прибјеновић Муржић – 2953 дуката и 759 перпера; Браило Тезаловић – 2805 дуката; Остоја Божићковић – 1847 дуката (Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 175).

¹⁵ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 118.

¹⁶ О домаћим трговцима из Праче и о њиховим пословним и другим активностима у првој половини XV вијека вид. исцрпно: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 108–136; Иста, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 167–191; Pavo Živković, „Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića”, *Prilozi*, 9/1 (1973), 319–325; Isti, „Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića”, *Prilozi*, 10/2 (1974), 31–53; Isti, „Radić Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru porodice Pavlovića”, *Prilozi*, 13 (1977), 301–321; Isti, „Kreditno-trgovinske veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima”, *Zgodovinski časopis*, 34/3 (1980), 299–311; Isti, *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, 43–66.

¹⁷ О животима и пословним активностима Жоре и Николе Бокшића вид.: Desanka, Kovačević, „Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIII (1963), 289–310; Ђуро Тошић, „Никола Бокшић (на странпутици пословне каријере)”, *Историјски часопис*, LIX (2010), 155–176.

¹⁸ Још су Паво Живковић и Ивана Јакић у једном заједничком раду, не наводећи аргументацију, тврдили да је рудник Олово пред крај XIV вијека био у власништву кнеза Павла Радиновића (Pavo Živković, Ivana Jakić, „Gospodarske i kulturne veze Olova i Dubrovnika u srednjem vijeku”, *Povijesni zbornik*, 1 (2006/2007), 32). Годину дана касније рад је са измјењеним насловом објавио самостално Живковић (Pavo Živković, „Veze Olova i Dubrovnika u srednjem vijeku”, u: Karamatić, Marko (ur.), *Tristota obljetnica stradanja samostana i crkve u Olovu (1704–2004)*, Sarajevo 2008, 57). С обзиром на не навођење аргументације Есад Куртовић је ове наводе одбацио као неосноване (E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 61, nap. 175).

долази још више до изражаја ако се има на уму да у укупном збиру задужења прачанских трговаца у првој половини XV вијека поменути четворац партиципира са чак 11.537 дуката и 759 перпера или 83,60% дуката и 48,40% перпера. Из тога произилази да је процентуалан удио без њих четворице износио само 16,40% дуката и 51,60% перпера, односно, бројчано изражено, 2262 дуката и 809 перпера. На овај начин презентовани подаци нам показују да пословне могућности већине прачанских трговаца ипак нису биле велике. Само се, дакле, неколицина њих и то захваљујући монополистичком положају оствареном кроз блиску везу са протагонистима власти уздигло до тог нивоа да се с правом називају трговцима великог формата.

Изузмемо ли период од четрдесетих па до краја шездесетих година XV вијека, у којем скоро да немамо регистрованих прачанских трговаца у дубровачким књигама задужења,¹⁹ општа слика пословне могућности Прачана у последње три деценије наведеног столећа се битно измијенила. Нема више снажних трговаца попут поменутог Браила Тезаловића или Брајка Хваонића који је, примјера ради, само кроз два кредитна уговора, 1427. и 1435. године, за своја предузећа подигао у Дубровнику суму у износу од 3234 дуката и 19 перпера.²⁰ Њихови земљаци у периоду од 1469. до 1500. године, евидентирано их је 32, задужују се углавном на суме испод 100 дуката, што довољно говори о њиховим скромним пословним могућностима и малом капиталу којим су располагали. Разлоге за то треба тражити у чињеници што је извоз оловне руде након успостављања османске власти био ограничен, као и у томе што је трговачко средиште за промет артикала рударства у посматраном периоду било Горажде те су гораждански трговци у том погледу имали предност.²¹

Пословна активност прачанских трговаца кроз дубровачке књиге задужења за период од 1469. до краја 1500. године може се најбоље испратити на основу табеларног приказа укупног годишњег задуживања.²²

¹⁹ На то је без сумње утицао развој политичких прилика у којем су позиције властеоског рода Павловића слабиле. Поред тога треба додати и општу несигурност у пословном амбијенту изазвану османском привредном политиком и забраном извоза сребра коју су морали да спроводе султанови клеветници у предвечерје коначног османског освајања наших средњовјековних земаља.

²⁰ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 127.

²¹ Bogumil Hrabak, „Gleta iz Bosne u XV i XVI veku”, *Istorijski zbornik*, 5 (1984), 185–186; Исти, „Горажде од XIV до XVI века”, у: Храбак, Богумил, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, I, Београд 2003, 203, 208, 211–215)

²² Табеларни приказ уз консултацију оригиналних докумената из Дубровачког архива направљен је на основу података које је на једном мјесту систематизовао Есад Куртовић. Вид.: Е. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 133–142. Напомињемо да и у овом случају важи раније у тексту изнијета констатација везана за ограничења приликом прављења пројекција о укупном обиму пословања на основу података из књига задужења.

ТРГОВЦИ ИЗ ПРАЧЕ У ДУБРОВАЧКИМ КЊИГАМА ЗАДУЖЕЊА (1469–1500)

година	дукати	перпери	гроши	аспре	број задужница
1469.	44	-	-	-	2
1470.	120	43	38	-	8
1471.	250,5	-	-	-	7
1472.	380,5	120	40	-	10
1473.	13	-	-	-	2
1474.	8	-	-	-	1
1475.	10	-	30	-	1
1476.	12	-	-	-	1
1477.	5	-	29	-	1
1481.	21	-	-	-	2
1482.	10	-	26	-	1
1483.	26	-	-	-	1
1484.	22,5	-	-	-	3
1485.	29	-	-	-	3
1488.	9	-	32	-	2
1490.	14	-	16	-	1
1494.	32	-	40	-	4
1495.	10	-	2	-	1
1496.	120	-	-	-	2
1497.	31	-	35	9000	3
1498.	-	48	-	11.230	3
1500.	300	-	-	-	3
укупно	1467,5	211	289	20.230	62

Из приложеног видимо да је укупна сума на коју су се у наведеном периоду задужили прачански трговци, кроз 62 кредитна уговора, износила: 1467,5 дуката, 211

перпера, 289 гроша и 20.230 аспри. Ако поменути износ у аспрама претворимо у дукате по курсу од 52 аспре за дукат, који је био у оптицају 1490/91. године,²³ добићемо мало више од 389 дуката, који укупну цифру задужења у дукатима подижу на преко 1856,5 дуката. Та цифра сама за себе довољно говори о ситним пословним могућностима оновремених прачанских трговаца.

Нарочито слаба пословна активност евидентирана је од 1473. до 1496. године када су се кроз 24 кредитна уговора седамнаест Прачана задужили на свега 221,5 дуката и 175 гроша. Нешто већи пословни подухвати забиљежени су на почетку и на крају цјелокупног посматраног периода. Ипак, мало је било трговаца чија су укупна задуживања прелазила преко 100 дуката. Евидентирана су само петорица. Исто тако, ријетки су били случајеви кредитних уговора који су ишли преко 100 дуката. Први од њих склопљен је 20. јуна 1472. године, када се код Павка Бакровића на суму од 107 дуката задужио Добрашин Пековић.²⁴ Добрашинова пословна активност кроз књиге задужења може се пратити дуже од двије године, од краја 1469. па до средине 1472. године. У том периоду он се у Дубровнику задужио свега четири пута на укупну суму од 175,5 дуката, 31 перпер и 3 гроша.²⁵

Трговац сличног формата био је и Радин Раљиковић. Његови кредитни уговори настајали су од фебруара 1471. до фебруара 1485. године. Истина, од августа 1472. до октобра 1484. нема ниједан регистрован уговор, али то не значи да се он у том периоду није бавио трговином. Можда се његова трговачка активност мање заснивала на кредитно-трговачким пословима а више на директној продаји робе за новац. У сваком случају, Радин се ниједном не задужује на суму изнад 100 дуката. Његово укупно задужење кроз пет уговора износе свега 118,5 дуката 89 перпера и 22 гроша, што довољно говори да се радило о трговцу са доста скромним пословним могућностима.²⁶

²³ Александар Фотић, „Акча”, у: Ћирковић, Сима, Раде Михаљчић (прир.), *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 5.

²⁴ DAD. Deb. Not. XL, 150v (20.06.1472); E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 136; Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 370, br. 1874.

²⁵ DAD. Deb. Not. XXXVIII, 126 (15.12.1469); XL, 94 (05.03.1472), 95 (06.03.1472), 150v (20.06.1472); E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 133, 136; Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 333, dok. br. 1661; 365–366, dok. br. 1844, 1846; 370, br. 1874. – Скромнији у задуживању био је Радашин Пековић, највероватније Добрашинов брат. Он се кроз четири кредитна уговора, готово у истом временском периоду, у размаку од двије године, задужио на укупну суму од 55 дуката, 43 перпера и 33 гроша (DAD. Deb. Not. XXXVIII, 176v, 177 (16.04.1470); XL, 111v (11.04.1472); E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 133, 134, 136; Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 334–335, dok. br. 1669, 1670, 1672; 367, dok. br. 1856). У исто вријеме у кредитно-трговачким пословима учествује и Добрашин Кодановић из Праче. Његова пословна активност, остварена кроз три уговора, износи 97 дуката (DAD. Deb. Not. XXXVIII, 126 (15.12.1469); XXXIX, 1 (16.05.1470); 1v (16.05.1470); E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 133, 134; Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 333, dok. br. 1660; 339, dok. br. 1685, 1687.

²⁶ DAD. Deb. Not. XXXIX, 129 (21.02.1471); XL, 195v (21.08.1472); L, 4 (13.10.1484), 46 (09.02.1485); E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 135, 137, 139; Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 348, dok. br. 1742; 372, dok. br. 1888, 1889; 483, dok. br. 2522; 484, dok. br. 2530

Слично је и са Рајком Радчићем чији се ангажман у кредитно-трговачким пословима односи само на новембар 1471. године. Наиме, он је почетком наведеног мјесеца, било сам или у заједници са земљаком Вукмиром Радојковићем, у истом дану склопио три уговора укупне вриједности 157,5 дуката.²⁷

За разлику од њих Стјепан Добрашиновић је, судећи по висини појединачних задужења, као и по пословној активности која се скоро у континуитету може пратити готово пуних осам година, био један од истакнутијих прачанских трговаца последње три деценије XV вијека. Он се од септембра 1490. до априла 1498. године, кроз једанаест кредитних уговора, задужио на укупну суму од 16.100 аспри, 193 дуката, 48 перпера и 78 гроша.²⁸ Претворимо ли аспре у дукате, добићемо укупну цифру од више од 502 дуката, који Стјепана Добрашиновића издвајају у значајнијег домаћег привредника и сврставају у трговце не баш тако скромних пословних могућности. Истина, он је највећи дио задужења направио у заједници са Божидарем Вукасовићем, али то не умањује његове пословне способности.

Ради боље прегледности Стјепанову пословну активност у којој ће јасно бити видљива његова самостална и у заједници са другим направљена задужења, као и имена кредитора, висина кредита, те датум регистравања у канцеларији у Дубровнику, доносимо у табеларном приказу.

ДУЖНИК	КРЕДИТОР	ВИСИНА КРЕДИТА	ДАТУМ ЗАДУЖИВАЊА
Stiepan Dobrassinouich comes Prasze	Matheo Tho. De Bona	ducatos auri quattuordecim grossos sedecim	09. IX 1490.
Stiepan Dobrassinouich de Praza	Creglie Vuchassinouich lanario	ducatos auri decem	16. X 1494.
	Francisco Radani Struich	ducatos octo et grossos viginti quattuor	
Stiepan Dobrassinouich de Praza	Francisco Radani Struich	ducatos auri decem et grossos duo	05. XI 1495.
Stiepanus Dobrassinouich et Boxidarus Vuchassouich		ducatos auri centum	

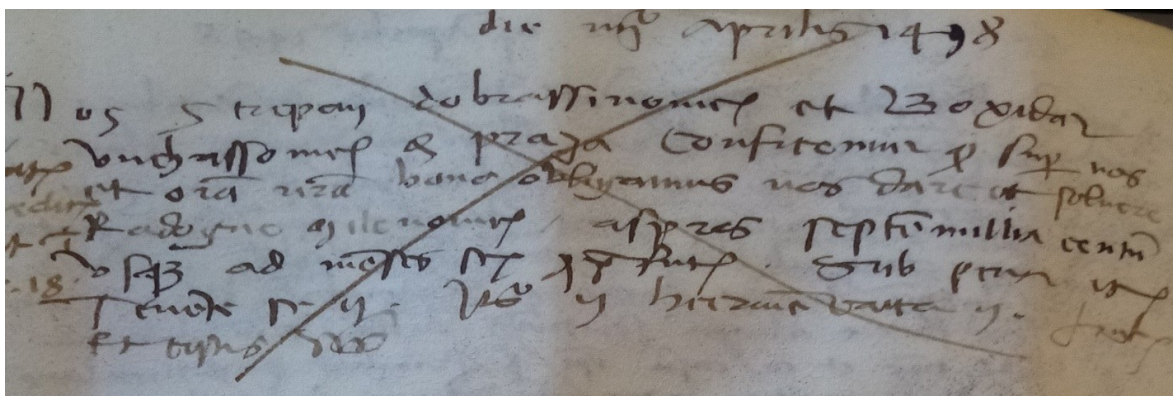
²⁷ E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 135–136; Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 360, dok. br. 1805, 1806, 1807.

²⁸ DAD. Deb. Not. LIII, 147v (09.09.1490); LVI, 165v (16.10.1494); LVII, 129v (05.11.1495); LVIII, 104 (20.10.1496); LIX, 7 (04.05.1497), 7v (05.05.1497), 57v (13.09.1497), 150v (04.04.1498); E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 140–141; Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 532, dok. br. 2791; 573, dok. br. 3030; 587, dok. br. 3103; 596, dok. br. 3149, 3150; 603, dok. br. 3178, 3179; 606, dok. br. 3198; 609–610, dok. br. 3216, 3217.

de Praza	Radogne Milienouich	quattuor	20. X 1496.
Stiepanus et Radiuoy fratres Dobrassinouichi de Praza	Francisco Radanouich	ducatos auri sedecim	20. X 1496.
Stiepan Dobrassinouich de Praza	Francisco Radanouich Struich	ducatos auri quindecim	04. V 1497.
Boxidar Vuchasouich de Praza et Stiepan Dobrasinouich de Praza	Radogne Milienouich	aspros nouem millia	05. V 1497.
Stiepanus Dobrassinouich de Praza	Francisco Radanouich	ducatos auri sedecim et grossos triginta quinque	13. IX 1497.
Stiepan Dobrassinouich et Boxidar Vuchassouich de Praza	Radogne Milienouich	aspros septem millia centum	04. IV 1498.
Stiepanus Dobrassinouich et Boxidarus Vuchassouich de Praza	Francisco Radanouich	yperperos quadraginta octo	04. IV 1498.

О самој личности Стјепана Добрашиновића не зна се много. Чињеница да је у вријеме свог првог задуживања обављао функцију кнеза Праче говори да је он већ тада словио за једног од истакнутијих становника овог насеља.²⁹ Такође, из табеларног приказа видимо да се Стјепан, од једанаест кредитних уговора, шест пута задуживао сам, једном у друштву брата Радивоја, а четири пута у заједници са суграђанином Божидарем Вукасовићем. Кредитори су му били Матеј Буних, Реља Вукашиновић, Франциско Радановић и Радоња Миљеновић. Прва четири уговора су закључена на знатно мање новчане износе, што је сасвим разумљиво. Требало је најприје стећи искуство у пословању и повјерење међу дубровачким кредиторима па тек онда добити могућност задуживања на веће новчане износе.

²⁹ Одавно је у научној литератури прихваћена теза да су ову функцију обављале истакнуте личности, било да се радило о домаћим људима или Дубровчанима који су се често налазили на том положају у градским насељима средњовјековне Босне. О томе вид.: Desanka Kovačević-Kojić, „O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, VI (1971), 333–345 (прештампао: Десанка Ковачевић-Којић, „О кнезовима у градским насељима средњовјековне Босне”, у: Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007, 277–291).

Задужница Стјепана Добрашиновића и Божидара Вукасовића (DAD. Deb. Not. LIX, 150v /04.04.1498)³⁰

На највише суме Добрашиновић се зауживао код Радоње Миљеновића и то у друштву са Божидарем Вукасовићем. Њих двојица су се у временском размаку од годину и по дана (октобар 1496. – април 1498) заједно задужили на укупну суму већу од 413 дуката, што преставља 82,29% цјелокупног Стјепановог кредитног пословања. Занимљиво је да се Божидарева пословна активност у кредитно-трговачким пословима може пратити само кроз наведене примјере кредитног задуживања у заједници са Добрашиновићем. Будући да им је у тим подухватима кредитор био познати извозник олова из Дубровника који је ову дјелатност обављао преко Фирентинца Јакоба Ђулијанија,³¹ може се очекивати да су и дуговања, у овим случајевима, Добрашиновић и Вукасовић морали да намире испорукама оловне руде.³² Исто тако, може се претпоставити да је кредитора Рељу Вукашиновића, за кога се у уговору каже да је ланар, Добрашиновић снабдијевао неопходним сировинама из прачанске околине, а није искључено ни да је у супротном правцу својим земљацима у Прачи протурао и неке Рељине готове производе.

Скромнију активност у кредитно-трговачким пословима биљежимо код Стјепановог брата Радивоја Добрашиновића. Његови кредитни уговори настајали су од маја 1494. до новембра 1500. године.³³ У том временском размаку Радивој се, сам или заједно са ортацима, кроз шест кредитних уговора задужио на укупну суму од 321 дуката и 4130 аспри. Односно, примијенимо ли исти модел као и у претходним случајевима

³⁰ *Die IIII aprilis 1498. Nos Stiepan Dobrassinouich et Boxidar Vuchassouich de Praza confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radogne Milenouich aspros septem millia centum usque ad menses sex proxime futuros. Sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra.*

³¹ Радмило Пекић, *Фирентинци на Балкану 1300–1600*, Косовска Митровица 2012, 88.

³² Упада у очи да се само дан након што су се код Радоње Миљеновића Вукасовић и Добрашиновић задужили на суму од 9000 аспри, Миљеновић обавезао Јакобу Ђулијанију да ће му за износ од 108 дуката испоручити олово (DAD. Deb. Not. LIX, 9 (06.05.1497).

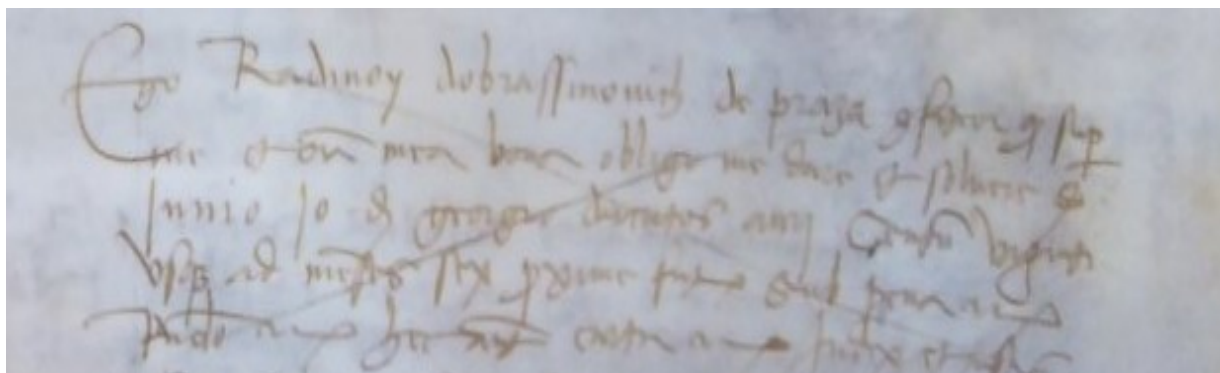
³³ DAD. Deb. Not. LVI, 92 (21.05.1494); LVIII, 104 (20.10.1496); LIX, 167v (23.05.1498); LX, 44 (04.03.1500), 143 (24.11.1500); E. Kurtović, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, 141–142; Isti, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, 567, dok. br. 2992; 596, dok. br. 3150; 611, dok. br. 3226; 618, dok. br. 3253; 627, dok. br. 3308, 3309.

конверзације аспри у дукате, Радивој је пословао са више од 400 дуката. И његову активност у кредитно-трговачким пословима доносимо у табеларном приказу.

ДУЖНИК	КРЕДИТОР	ВИСИНА КРЕДИТА	ДАТУМ ЗАДУЖИВАЊА
Radiuoi Dobrassinouich de Praç	Francisco Radanouich Struich	ducatos auri quinque	21. V 1494.
Stiepanus et Radiuoy fratres Dobrassinouich de Praza	Francisco Radanouich	ducatos auri sedecim	20. X 1496.
Radiuoy Dobrassinouich et Pauchus Radiuoeuich de Praza	Luce Radossalich dicto Bicich	aspros quattuor millia centum triginta	23. V 1498.
Radiuoy Dobrassinouich de Praza principalis debitor et Damianus L. Radossalich dicto Bicich plegius	Antonio Radognich dicto Bizich	ducatos auri centum quinque	04. III 1500.
Radiuoy Dobrassinouich de Praza	Junio Jo. de Georgio	ducatos auri centum viginti	24. XI 1500.
Radiuoy Dobrassinouich de Praza principalis debitor et nos Radogna Milienouich et Damianus Luce Bizich plegii	Antonio Radognich dicto Bizich	ducatos auri septuagintaquinque	24. XI 1500.

Ако изузмемо прва два кредитна уговора, први склопљен самостално маја 1494. године на суму од 5 дуката, а други октобра 1496. на суму од 16 дуката у друштву са братом Стјепаном, примјетићемо да су преостала четири задужења закључена у релативно кратком временском периоду и да у просјеку иду преко 94 дуката. На основу висине појединачних задужница, као и имена кредитора и јемаца, можемо претпоставити да је и Радивој, попут брата Стјепана, своја дуговања у Дубровнику у овим случајевима вјероватно намиривао испорукама олова. Ту претпоставку додатно поткрјепљује чињеница да је један од Радивојевих сарадника био већ раније поменути познати трговац оловне руде Радоња Миљеновић код кога се на највеће суме задуживао и Стјепан. Занимљиво је да се Радивојев јачи ангажман дешавао тек након посљедњег помињања његовог брата. Шта се десило са Стјепаном Добрашиновићем нажалост није нам познато, али ова подударност може да указује да је Радивој из неког разлога преузео започету трговину оловом. У сваком

случају, чини нам се сигурним да је знао користити пословне контакте које је у Дубровнику раније успоставио његов брат Стјепан.

Задужница Радивоја Добрашиновића (DAD. Deb. Not. LX, 143 /24.11.1500)³⁴

Важан показатељ њихове водеће улоге међу прачанским трговцима у посматраном хронолошком оквиру показује поприлично висок степен удјела њихових кредита у укупној суми евидентираних задужења у дукатима. Наиме, са чак 47,72% партиципирају браћа Добрашиновићи.³⁵ Иза њих су Пековићи (Добрашин и Радашин) са 12,41% удјела, затим Рајко Радчић са 8,48%,³⁶ те Радин Раљиковић са 6,38% и Добрашин Кодановић са 5,22%.³⁷ Преосталих безмало 20% отпада на задужења 23 прачанска трговца. Тај проценат изражен у дукатима износи свега око 366 дуката и остварен је кроз 27 кредитних уговора, што само за себе довољно говори о ситним пословним могућностима. На овом мјесту скренућемо још једном пажњу на чињеницу да у књигама задужења нису забиљежене све пословне активности домаћих трговаца и да оне показују само дјелимичан обим пословања. Имајући то у виду, извјесно је да су пословне активности прачанских трговаца биле веће од горе констатованих.

Закључак

Анализа кредитних уговора које су у Дубровнику склопили Прачани од 1469. до краја 1500. године показала је слабу пословну могућност људи који су се укључивали у кредитно-трговачко пословање. Укупна сума задужења, 32 евидентирана прачанска трговца, направљена кроз 62 задужнице у овом периоду, износила је 1467,5 дуката, 211 перпера, 289 гроша и 20.230 аспри, што је у поређењу са задуживањима њихових земљака из прве половине XV вијека поприлично скромно. Највећи број Прачана у књигама задужења је регистрован једном или два пута и углавном се задужују на суме знатно испод

³⁴ *Ego Radiuoy Dobrassinouich de praza confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Junio Jo. de Georgio ducatos auri centum viginti usque ad menses sex proxime futuros. Sub pena etc. Renuntiando etc. Nec autem carta etc. Judex et testis.*

³⁵ Урачуната и заједничка пословања са Божидарем Вукасовићем и Павком Радивојевићем.

³⁶ Урачунато заједничко пословање са Вукмиром Радојковићем.

³⁷ Урачунато заједничко пословање са Милутином Алинчићем.

100 дуката, што значи да се радило о трговцима врло скромних могућности и капитала. Ипак је било неколицина њих који су пословали са укупном сумом која је прелазила 100 дуката. Међу њима се нарочито истичу браћа Добрашиновићи, Стјепан и Радивој, од којих је први једно вријеме обављао функцију кнеза Праче.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

Државни архив у Дубровнику (DAD) – *Debita Notariae*

Објављени извори:

- Динић, Михаило, *Одлуке већа Дубровачке републике*, I, Београд 1951.
Динић, Михаило, *Из дубровачког архива*, III, Београд 1967.
Ковачевић-Којић, Desanka, „Arhivsko istorijska istraživanja Gornjeg Podrinja (Drina u doba Kosača)”, *Naše starine*, XIV–XV (1981), 109–125.
Kurtović, Esad, „Trgovci iz Prače u knjigama zaduženja 1369–1524. godine”, *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, 6–7 (2015), 109–154.
Kurtović, Esad, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, I/1–2, Sarajevo 2017.
Kurtović, Esad, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, 1–3, Sarajevo 2019.
Kurtović, Esad, Asim Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, 1–3, Sarajevo 2021.
Monumenta Ragusina – Libri Reformationum, III, Zagrabiae 1895.

Литература:

- Voje, Ignacij, „Poslovanja dubrovniških trgovskih družb na Balkanskem polotoku v drugi polovici XV. stoletje”, *Zgodovinski časopis*, XXVIII/3–4 (1974), 215–222.
Voje, Ignacij, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976.
Voje, Ignacij, „Privatne poslovne knjige dubrovniških trgovcev (XIV stoletje)”, *Zgodovinski časopis*, 34/1–2 (1980), 77–85.
Voje, Ignacij, „Prilog proučavanju dubrovačkih trgovačkih društava”, у: Тошић, Ђуро (ур.), *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић*, Бања Лука 2015, 175–187.
Гецић, Милена, „Дубровачка трговина сољу у XIV веку”, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, III (1955), 95–152.
Динић, Михаило, „Дубровачка средњовековна караванска трговина”, у: Ћирковић, Сима, Властимир Ђокић (прир.), *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 687–710.
Динић-Кнежевић, Душанка, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982.

- Динић-Кнежевић, Душанка, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995.
- Živković, Pavo, „Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića”, *Prilozi*, 9/1 (1973), 319–325.
- Živković, Pavo, „Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića”, *Prilozi*, 10/2 (1974), 31–53.
- Живковић, Паво, „Млетачка трговина босанским робљем у средњем вијеку”, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, XXI–XXVII (1976), 51–58.
- Živković, Pavo, „Radič Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru porodice Pavlovića”, *Prilozi*, 13 (1977), 301–321.
- Živković, Pavo, „Kreditno-trgovinske veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima”, *Zgodovinski časopis*, 34/3 (1980), 299–311.
- Živković, Pavo, *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, Tuzla 1986.
- Živković, Pavo, Ivana Jakić, „Gospodarske i kulturne veze Olova i Dubrovnika u srednjem vijeku”, *Povijesni zbornik*, 1 (2006/2007), 29–40.
- Živković, Pavo, „Veze Olova i Dubrovnika u srednjem vijeku”, у: Karamatić, Marko (ur.), *Tristota obljetnica stradanja samostana i crkve u Olovu (1704–2004)*, Sarajevo 2008, 55–64.
- Ковачевић, Десанка, *Трговина у средњовјековној Босни*, Сарајево 1961.
- Ковачевић, Десанка, „Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIII (1963), 289–310.
- Ковачевић-Којић, Десанка, „Улога рударства у привредном развоју градских насеља Србије и Босне током прве половине XV вијека”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVIII (1970), 257–263.
- Ковачевић-Којић, Десанка, „О кнезовима у градским насељима средњовјековне Босне”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, VI (1971), 333–345.
- Ковачевић-Којић, Десанка, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.
- Ковачевић-Којић, Десанка, „Dvojno knjigovodstvo u Dubrovniku i Benko Kotruljević” *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXXIX (1988), 57–64.
- Ковачевић-Којић, Десанка, „Кабуџићи и њихове трговачке књиге”, у: Ковачевић-Којић, Десанка, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Saboga) 1426–1433*, Београд 1999, 11–28.
- Ковачевић-Којић, Десанка, „Улога рударства у привредном развоју градских насеља Србије и Босне током прве половине XV вијека”, у: Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007, 319–327.
- Ковачевић-Којић, Десанка, „О кнезовима у градским насељима средњовјековне Босне”, у: Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007, 277–291.
- Крекић, Бариша, *Дубровник и Левант (1280–1460)*, Београд 1956.
- Krekić, Bariša, „Prilog istoriji mletačko-balkanske trgovine druge polovine XIV veka”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, II (1957), 11–20.
- Kurtović, Esad, „Iz historije Olova u srednjem vijeku”, у: *Kulturno naslijeđe Olova i olovskog kraja. Zbornik radova, Dani europskog naslijeđa* 2016, Sarajevo 2017, 15–80.
- Пекић, Радмило, *Фирентинци на Балкану 1300–1600*, Косовска Митровица 2012.

- Pinelli, Paola, „Florentine Merchants Traveling East through Ragusa (Dubrovnik) and the Balkans at the End of the 15th Century”, у: Тошић, Ђуро (ур.), *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић*, Бања Лука 2015, 189–202.
- Спремић, Момчило, *Дубровник и Арагонци (1442–1495)*, Београд 1971.
- Спремић, Момчило, „Дубровачки бродови и западно Средоземље у XV веку”, *Историјски часопис*, XXI (1974), 19–27.
- Спремић, Момчило, „Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића”, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XIII-1 (1976), 85–102.
- Спремић, Момчило, „Средњовековне менице у Дубровнику и Србији. Право и економија. Прописи и пракса о пословању меницама у Дубровнику и Србији 15. века”, у: Тошић, Ђуро (ур.), *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић*, Бања Лука 2015, 67–82.
- Тадић, Јорјо, „Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века”, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, X-1 (1968), 519–539.
- Тошић, Ђуро, „Никола Бокшић (на странпутици пословне каријере)”, *Историјски часопис*, LIX (2010), 155–176.
- Фотић, Александар, „Акча”, у: Ђирковић, Сима, Раде Михаљчић (прир.), *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 5–6.
- Храбак, Богумил, „Продаја производа босанског рударства у Венецији и Млечанима у Далмацији”, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, XXI–XXVII (1976), 59–72.
- Hrabak, Bogumil, „Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržištima arapskih zemalja (XIV–XVI v.)”, *Prilozi*, 13 (1977), 47–61.
- Hrabak, Bogumil, „Izvoz plemenitih metala iz Bosne u Dubrovnik za vreme osmanlijske vlasti”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXVIII–XXX (1979), 75–85.
- Hrabak, Bogumil, „Gleta iz Bosne u XV i XVI veku”, *Istorijski zbornik*, 5 (1984), 183–202.
- Храбак, Богумил, „Горажде од XIV до XVI века”, у: Храбак, Богумил, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, I, Београд 2003, 198–223.
- Čremošnik, Gregor, „Naša trgovačka društva u srednjem veku”, *Гласник Земаљског музеја*, XXXVI (1924), 69–81.

Bojan Đ. Krunic

MERCHANTS FROM PRAČA IN DUBROVNIK DEBT BOOKS (1469–1500)

Summary

Analysis of credit agreements concluded in Dubrovnik by the Prača people in the period from 1469 to the end of 1500, showed the weak business potential of people who were involved in credit and trade businesses. The total amount of debt, 32 recorded Prača merchants, made through 62 promissory notes in this period, was 1,467.5 ducats, 211 perper, 289 groschen and 20,230 aspri, which is quite modest compared to the debts of their countrymen from the first half of the 15th century. The greatest number of Prača merchants in the debt books was registered once or twice and they mostly borrowed for amounts significantly below 100 ducats, which means that they were merchants of very modest capabilities and capital. However, there were a few of them who did business with a total amount

exceeding 100 ducats. Among them, the Dobrašinović brothers, Stjepan and Radivoj, stand out in particular, the first of whom for a time held the position of Duke of Prača.

Key words: credit trade, Prača, Dubrovnik, Stjepan Dobrašinović, Radivoj Dobrašinović.

Ненад Лемајић
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
nenadlemajic@ff.uns.ac.rs

UDC 94(439.55) Klaić N.
94(439.55) Ćirković S.

ИСТОРИЧАРИ О РАНОСРЕДЊОВЕКОВНОЈ И ОСМАНСКОЈ БОСНИ

Апстракт: Чланак приказује ставове двоје угледних историчара Наде Клаић и Симе Ћирковића о најстаријој историји средњовековне Босне. Њихови ставови, мада највећим делом међусобно супротстављени, представљају продор у проучавању историје Босне али и историје средњег века на Балкану. У много чему супротстављени концептима о овој теми који су се развили током XIX и почетком XX века, њихови ставови тешко су налазили пут не само до љубитеља прошлости већ и дела стручњака. Приступ Симе Ћирковића је аналитичан и опрезан, акрибичан, писан са жељом да подстакне на друкчије размишљање пре него да провоцира. Он указује на проблем субјективности истраживача и честе пројекције садашњости у прошла раздобља. Нада Клаић је више полемична и прожета потребом да „сруши“ теорије које су модерно доба пројектовале у прошлост често у тој борби западајући у грешке које је код других покушавала да исправи. Пошто је схватања о специфичности Босне прихваћена значајан део стручне историографије, морало се на тим темељима поставити питање о Србима у Босни током османског периода. На ова питања су успешно одговорили Бранислав Ђурђев, Богумил Храбак и Милан Васић, али су и њихова размишљања остала без шире рецепције у јавности.

Кључне речи: Босна, Нада Клаић, Сима Ћирковић, етноси, средњи век.

Питање етничког карактера и идентитета Босне у ранијим раздобљима почело је да привлачи пажњу историчара и других научника, који се баве проучавањем хуманистичких и друштвених дисциплина тек у новије време, односно од раздобља када су се на овим просторима развиле модерне нације. Одговор на ово питање које је по својој природи много више политичко и савремено него историјско није једноставан. Поред тога што га је и методолошки тешко дефинисати, нејасни и малобројни извори представљају додатну препреку за прецизнији одговор. Без обзира на све те потешкоће не само заинтересовани аматери већ често и школовани историчари на ово питање олако су давали одговоре.

Историцизам је био изузетно битан елемент у стварању модерне националне свести на просторима западног Балкана. Колико су модерни национализам и политика која је из њега произлазила били прожети историјом толико је и историја, а поготово она везана за предосманско средњовековно раздобље, била прожета потребама националних идеологија и политика. Тако су питања и одговори везани за историју средњовековне Босне, а поготово њену етничку припадност, били условљени националном припадношћу и политичким потребама а често различитим предрасудама историчара и других учесника у овим дискусијама.

У овом раду се нећемо бавити низом ставова историчара који се могу свести на једноставну линију размишљања о средњовековној Босни као српској, хрватској или

бошњачкој средњовековној државној структури.¹ Размотрићемо размишљања двоје угледних историчара чији су ставови оставили траг само у ужем кругу историчара специјалиста али су остали без ширег одјека у јавности – Наде Клаић, професора Филозофског факултета у Загребу, и Симе Ћирковића, професора Филозофског факултета у Београду.

Ради јаснијег разумевања њихових у понечему сагласних али у већем делу супротстављених теза потребно је одредити појам раносредњовековне Босну у територијалном смислу али и дефинисати појам етноса у његовом динамичком значењу. Поводом ових питања оба поменућа научна радника се слажу.

Првобитну Босну траже у оквири Порфирогенитове „земљице Босне” познате из историјског извора X века названог *De administrando imperio*. Границе те првобитне државе виде у горњем и средњем току реке Босне, на подручјима која му гравитирају, средњег тока Дрине на истоку и горњег и средњег тока реке Врбас на западу.

Појам етноса обоје виде као динамичку категорију, наглашавајући различите чиниоце који су доприносили или одмагали процесима етноразвоја, као што су трајност државних формација, власт владара или династије, институције, а на првом месту сталешки сабори, језичка блискост (удаљеност), религиозне традиције простора, особене средњовековне друштвене структуре (Ћирковић) односно динамичне мешавине различитих племена које су континуирано давале нове квалитете (Клаић).

Ту престаје и свака сличност у мишљењима ова два научника о развоју Босне у раном средњем веку.

Свако размишљање о овој теми суочиће се са најважнијом препреком: веома малим број историјских извора, чак значајно мањим него за друге суседне области у овом периоду. Нешто мало нејасних и често контрадикторних података дају нам извештај цара писца Константина Порфирогенита познат као *De administrando imperio*, *Летонис нона Дукљанина*, *Франачки анали* и неки посредни историјски и археолошки извори.

Константин Порфирогенит говори о пет српских области на Балкану: Паганија, Захумље, Травунија, Србија и Босна. У његовом тексту има противречности: Захумље, Паганија и Травунија се наводе као земље у којима живи српско становништво али и као

¹ Резимирајући размишљања везана за националне интерпретације босанске средњовековне прошлости у смислу српске, хрватске и босанске средњовековне ексклузивности на том простору, можемо их свести на следеће тезе:

– Босна као етнички српска територија која је тај карактер делом изгубила тек у процесу исламизације у доба Османског царства;

– Босна као хрватска земља која је тек у позном средњовековном периоду кренула у самостални развој;

– Поставке о посебном босанском етносу везане су за еманципацију једне од млађих нација на овим просторима Бошњака који су у тим поставкама видели начин идентитетске одбране историјским и још чешће псеудоисторијским средствима од агресивних и старијих националиста Срба и Хрвата.

О овим теоријама прожетим изразитим политичким историцизмом вид.: Dubravko Lovrenović, „Bosanski mitovi”, *Erasmus*, 18, Zagreb 1996, 26–37; Dubravko Lovrenović, „Tri etnonacionalna pogleda u bosansko srednjovjekovlje”, *Forum Bosnae*, 18, Sarajevo 2002, 60–84; Милорад Екмецић, *Срби на историјском раскрсћу*, Нови Сад 2021, 268.

територије посебних племена. За разлику од ових области Босна је, како Порфиригенит наводи, без сумње повезана са Србијом.² Потврда о повезаности Босне и Србије постоји и у полумитском *Летопису попа Дукљанина* који помињући Србију или Загорје наводи „Србију пак, која се још зове и Загорска, поделио је на две покрајине: једну, која се протеже од велике реке Дрине на запад до Борове планине, и њу је назвао Босна, и другу, која се протеже од исте те реке Дрине на исток све до Липљана и Лаба, и њу је назвао Рашка”.³ Неке податке важне за извођење закључка о раносредњовековној Босни имамо и у *Франачким аналима*.⁴

Нада Клаић је свој особени научни опус формирала веома често супротстављен управо традицији да се хрватске политичке потребе бране различитим историјским конструкцијама.⁵ Врло важне политичке поставке, у борбама Хрватске за изражавање државности унутар сложене Хабзбуршке монархије, о историјским границама на Драви и Дрини и искључиво хрватском наслеђу Далмације условљавале су током XIX и дела XX века ток историјских закључака о раносредњовековној историји. Чак су и веома озбиљни историчари као Фрања Рачки, Вјекослав Клаић, Фердо Шишић и други били вођени политичким потребама хрватске државе, која се у оквирима Хабзбуршке монархије борила за еманципацију, те су им подређивали неке од својих закључака. Специфичног карактера, Нада Клаић је полемисала са свим историјским митовима који су постојали како у хрватској јавности тако и у историографији. У свом најзначајнијем раду о историји Босне, *Средњовјековна Босна, политички положај босанских владара до Тврткове крунидбе* (1377. г.), говорећи о почецима босанске државе истиче аварско порекло власти не само на том простору већ и у Карантанији, Хрватској и вероватно Србији.⁶ Оштро се супротстављајући тезама о српском и хрватском језгру које су биле доминантне на западном Балкану и у кратком року интегрисале све самосталне заједнице и области, често је износила оригиналне и неортодоксне теорије о почецима држава на западном Балкану.

² *Византијски извори за историју народа Југославије*, том II, Београд 1959; Gyula Moravcsik, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks 1967. Чувено дело Константина Порфиригенита тема је великог броја радова. За историју ових простора најзначајнији је: Георгије Острогорски, „Порфиригенова хроника српских владара и њени хронолошки подаци”, *Историјски часопис*, 1 (1948), 24–29. Преглед новије литературе вид. код Tibor Živković, „On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages”, у: *Spomenica akademika Marka Šunjića: (1927–1998)*, urednik Dubravko Lovrenović, Sarajevo 2010, 161–180. и Тибор Живковић, „О такозваној ’Хроници српских владара’ из списка *De administrando imperio* цара Константина VII Порфиригенита”, у: *Византијски свет на Балкану*, књ. II, Београд 2012, 313–332.

³ *Gesta regum Sclavorum*, издање приредила и текст превела Драгана Кунчер, Београд 2009, 59.

⁴ *Annales regni Francorum, inde ab a. 741 usque ad a. 829: qui dicuntur Annales laurissenses maiores et Einhardi-* Kurze Friedrich, Pertz Georg Heinrich, Hannoverae 1895, 158: *Exercitus de Italia propter Liudewiticum bellum conficiendum in Pannoniam missus est, ad cuius adventum Liudewitus Siscia civitate relicta ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem optinere dicitur, fugiendo se contulit et uno ex ducibus eorum, a quo receptus est, per dolum interfecto civitatem eius in suam redegit dicionem.*

⁵ Детаљније о научном опусу Наде Клаић вид. *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem, održanog u Zagrebu 29.–30. studenog 2013. godine, uredili Tomislav Galović, Damir Agičić, Zagreb 2014.

⁶ *Nada Klaić, Srednjovjekovna Bosna politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb 1994, 11–12.

Изузетно се противила ставу Симе Ћирковића о постепеном и дуготрајном раслојавању босанског друштва за које Ћирковић каже да се не може пратити али да у коначници води до уздизања жупана и њихових родова „над масом слободних и равноправних Словена” и наметања „своје власти и околној територији”. Позивајући се на чињеницу да је титула бана која се помиње у Хрватској и Босни аварског порекла, она изводи закључак да је Босна морала бити аварска бановина и да је потом из ње, после пропасти Аварског каганата на почетку IX века, израсла самостална државна организација. Сматрајући да до српске и хрватске сеобе на Балкан није дошло у VII и VIII веку, она истиче да се „не морамо [...] више питати какав је однос између Авара-Славена и Хрвата или Срба, него какав су Славени у аварско-славенској заједници имали положај и како се развијао аварско-славенски однос до краја VIII. ст. кад је у франачко-аварским ратовима нестао аварски каганат”.⁷ Позивајући се на Кронштајнерове закључке о аварско-словенској симбиози у Алпима, Нада Клаић долази до логичног закључка да је током две стотине година морао постојати такав утицај и у Босни.⁸ Она прихвата и тезу да су Хрвати били аварско-словенски ратнички слој који је говорио словенским језиком.⁹

Тако изводи и дефинитивни закључак да: „Босанске земље – намерно говорим у множини – имају у аварско доба исту своју организацију власти као и сви други Славени који су се нашли у оквирима аварског царства. То другим ријечима значи да су имале аварске банове и жупане у постојање којих не може, разумије се, нитко сумњати. И исто онако како су у Рашкој некад аварски жупани постали владарима тако је све до Тврткове крунидбе 1377. г. наслов некадашњег аварског најдоличнијег чиновника служио босанским владарима и за владарски наслов”.¹⁰

Проблем са овом веома занимљивом хипотезом је у томе што јој оно мало историјских извора не служе као потврда. То ипак није била препрека за Наду Клаић која се у методолошкој обради понекад служи методама које доследно критикује када их примењују „патриотски” историчари.¹¹ Историјске изворе који не одговарају тези одбацује као фалсификате или их тумачи на методолошки некоректан начин уз веома маштовите интерпретације. Док за дело Константина Порфириогенита и *Летопис попа Дукљанина* можемо прихватити део њене аргументације којим их одбацује као намерне или делом случајне фалсификате, њено тумачење кратког навода у *Франачким анализима* је пример некоректног извртања чињеница ради потврђивања већ унапред постављене тезе да етничких Срба (ко год они у том моменту били) нема западно од реке Дрине, те

⁷ Исто, 22.

⁸ Otto Kronsteiner, *Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe? Die awarisch-slawische Symbiose*, Wiener slavistisches Jahrbuch 24.1978. S. [Nachdruck], u: *Österreichische Namensforschung*, Wien 1978, 137–157.

⁹ N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, 24–25.

¹⁰ Исто, 26–27.

¹¹ О специфичностима научног опуса Наде Клаић детаљније вид. Neven Budak, „Nada Klaić i problem porijekla i dolaska Hrvata”, u: *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, Zagreb 2014, 113–131.

критикујући Ћирковића наводи „Но, ове невјеште 'пројекције' о српству Босне вриједно исто толико колико и Шишићево доказивање о хрватству Босне. Та Ћирковић неће водити рачуна о томе да су Срби на које мисли франачки кроничар данашњи Срб на познатом столетном унском путу који не само да чини у средњем вијеку посебну хрватску жупу, него постоји на истој мјесту до данас!”¹² Довољно је прочитати запис из 822. у *Франачким аналма* да би се очито приметило колико је њено тумачење методолошки проблематично, јер овај извор који руши њену тезу о некој посебности Босне у којој нема Срба и Хрвата није могла прогласити фалсификатом.

Без обзира на значајне примедбе на њену интерпретацију историјских извора њене тезе су инспиративне због свеобухватног и интердисциплинарног историјског, филолошког и социолошког приступа проблематици раног средњег века на простору западног Балкана и Паноније. Један број историчара, поготово у Хрватској, делом је унео елементе њене методологије у своје радове.

Карактером дружичија Сима Ћирковић је овом проблему пришао хладне главе. Сматрајући га у великом делу унетим из модерних времена и не превише битним за раносредњовековне људе, он се концентрише на саме историјске изворе. Вреднујући их, Ћирковић покушава да их уведе у одговарајуће релације анализирајући мисаоне оквири који су од истих чињеница доводили у модерној историографији до различитих закључака.

Говорећи о историјским споровима и предрасудама, Ћирковић каже „Чини се да су оне најбројније и најтврдокорније потекле из старих спорова о томе шта је чије. За њихово надилажење није толико потребно преиспитати мисаона средства којима се служимо, колико применити традиционалну историјску критику каква је развијена у раздобљу позитивистичке оријентације. Прецизирање хронологије само доводи до отклањања анахронизама, до уравнотежене перцепције дисконтинуитета, једнако као и континуитета, док проширење видокруга у равнотежу доводи посматрање онога што је унутар границе 'својега' и дела света који остаје изван те, често замишљене границе. Доследна примена такве критичности распршиће или на праву димензију свести многе спорове”.¹³

Инсистирајући на критичкој методологији, Ћирковић истиче да је не треба схватити само у позитивистичком смислу суочавања историјских извора те провере њихове аутентичности и веродостојности. Та питања је већ прилично успешно решила историјска наука на овим просторима. У оквиру критичког приступа треба испитати и извршити проверу „општих мисаоних средстава којима се служило и оквира којима се деловало током реконструкције прошлости”. Суштина критичког приступа није толико у проблематизовању и поновном вредновању резултата претходних генерација историчара колико у препознавању да су ти резултати били ограничени „општим идејама времена у којему су деловали и идеологија којима је, најчешће нехотице, била усмеравана њихова мисао”.¹⁴

¹² N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, 10.

¹³ Sima Ćirković, *Srbi među europskim narodima*, Zagreb 2008, 3.

¹⁴ Исто, 2–3.

Старије генерације историчара су појединачне аспекте и парцијалне процесе историјског развоја испитивале по методолошки највишим стандардима историјске науке, али је при реконструкцији већих целина, као на пример националних историја, „концепција народа унапред [...] усмеравала истраживања, и није се мењала нити прилагођавала у складу с напретком емпиријских истраживања. Због тога је, на темељу исте изворне грађе и брижљиво утврђиваних појединости, било могуће доћи до веома различитих реконструкција целине”.¹⁵

Насупрот статичном поимању етничке заједнице (племена, народа, нације) чије се заједничке идентитетске карактеристике преносе генерацијама Ћирковић не само у босанским него свим средњовековним темама супротставља схватање „да су племена, народи, нације, једноставно друштвене заједнице које, попут спона, држе на окупу свест о припадању истој заједници. А та свест извире из различитих околности: покоравање истој власти, једнака веровања и обичаји те заједнички симболи, а прати је и перцепција разлика које их одвајају од припадника других таквих група. Ако је таква концепција примерена, онда генеалогичка игра малу улогу. Неупоредиво је већа улога промена у друштвеној структури и култури о којима зависи природа споменутих спона, које осигуравају кохезију друштвеној скупини”.¹⁶ Мада су и старије генерације истраживача осећале да постоје разлике међу епохама и генерацијама, сматрале су да оне не угрожавају идентитет и да „не дотичу бит која остаје иста”. „Прећутна претпоставка да Срби, узети као пример, и у 9. и у 19. столећу представљају делове исте целине, има далекосежне последице на историјско мишљење и тиме што постулира статичност због које се не могу сагледати величина и дубина промена које су се догодиле током времена.”¹⁷

На примеру најзначајнијег извора за рану средњовековну историју западног Балкана *De administrando imperio* Ћирковић указује на проблем интерпретације кроз пример раносредњовековне границе Срба и Хрвата. Ту је, истиче Ћирковић, изричито наведена граница међу њима „на Цетини, а посредно се може закључити да се протезала источно од хрватских жупанија Имоте, Пливе и Ливна. Српско се племе према истоку насељавало до града Раса (код данашњег Новог Пазара), који се у другој половини 9. столећа налазио на граници између оновремене Бугарске и Србије”.¹⁸

Говорећи о томе како треба интерпретирати овај историјски извор, Ћирковић каже:

„Природно би било да су се царева казивања интерпретирала у контексту онога што је претходило и што је било савремено догађајима. Догодило се, међутим, да су подаци из тих казивања често ограничени ониме што је следило, подразумевајући идентитет племена током хиљада година, тако да су у територијалном распореду за племена од 7. до 10. столећа, тражени и налажени гранични камени који раздвајају националне територије 19. и 20. столећа, око којих се борило и споразумевало. Прећутно изједначавање припадника племена из доба сеобе Словена с припадницима српске нације у 19. столећу спречава да се

¹⁵ Исто, 3.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

сагледају и реално процене велике промене с далекосежним последицама, које су се у међувремену догодиле на истоме простору”.¹⁹

У том контексту Ћирковић интерпретира и рану историју Босне истичући њену посебну организацију и структуру, јединствени сабор и династију, као и специфичну „Цркву босанску” са аутентичним тумачењем хришћанства. Он наводи неопходност да „се подсетимо на распад и пропаст те државе и стварање управних јединица Османскога Царства; темељну промену верских односа, голема помицања становништва иселјавањем с тога простора и досељавањем на тај простор. Занемаривање промена и њихових последица деловало је као порука да се народ не мења, без обзира на све што се с њиме и око њега догађа. То уверење нису могла пољуљати ни искуства из стварнога света у коме се, не само на плану породица, него и мањих скупина, особито у миграцијама, народност мења током две до три генерације. Последица догме о непроменљивости била је чињеница да се свим државним творевинама претходних раздобља прећутно приписивао карактер националне државе, макар у ембријском стадијуму, иако су истраживања откривала да су етничка нивелација и хомогенизација унутар пространог територија релативно нове појаве”.²⁰

Променом прилика на Балкану, истиче Ћирковић, „израстале су етничке целине с новим карактеристикама, често стабилније и трајније, али и оне недовршене, отворене за даље промене и прилагођавања. Као што је прећутно кориштење идентитетом замагљивало поглед и спречавало да се реално сагледа динамика етничкога развоја, такође је ометало разумевање сложености тих процеса, препознавање његових главних компонената”.²¹

Црквене прилике данас толико битне за етничку идентификацију на западном Балкану, по Ћирковићу, тек од почетка XIII века почињу да бивају битне у идентитетском дефинисању. Он сасвим јасно уочава да

„Са становишта етничког развоја, нису толико важне разлике међу црквама у основним тачкама њихова учења, важне су културне разлике које су пратиле конфесије. Прећутно прихватање идеје да је народ природна творевина која се у бити не мења, спречавало је да се запазе и у складу са значајем процене процеси спајања и раздвајања неизбежни у развоју етничке заједнице”.²²

Говорећи о томе колико је у процесима асимилације и отпадања верска компонента од тада постала важна, Ћирковић указује да није сврха истраживања направити биланс националних добитака и губитака „него се желело показати колико је нереално прећутно баратати етничким јединством и чистоћом, очуваним кроз столећа. Од романтизма наслеђено и дубоко укореењено веровање у народни дух, његово одржавање наслеђем и преношењем кроз народну културу, спречавало је да се постави и расправи питање о спонама и кохезионим силама које један етнос одржавају на окупу. Пре свега, поставља се

¹⁹ Исто, 4.

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

²² Исто, 7.

питање о томе је ли могуће да те споне буду једнаке у средњем веку и 19. столећу, у тако битно различитим друштвено-економским условима и културама?”²³

Говорећи о догађајима који су имали велики утицај у идентитетским преломима трајнијег значаја, Ћирковић наводи неколико важних догађаја углавном везаних за христјанизацију али и за развој одређених државних институција, сабора и сакралну легитимизацију владајућих династија.

„У српском се случају може издвојити неколико преломних тачака. Једна је свакако примање хришћанства када су и Срби, као и други христјанизовани народи, из темеља морали променити однос према паганским божанствима и везама земаљске хијерархије с њима.”²⁴

„Тим разликама, које су остале трајне и постепено постајале дубље, превладаване су и поништаване разлике међу племенима која су суделовала у сеобама. Упоредо с обележјима стеченима на Балканском полуострву под окриљем РOMEЈСКОГА ЦАРСТВА и Цариградске патријаршије, живот у хришћанству и његово све потпуније прихватање и развијање, створили су услове за настанак посебности специфичних само за Србе. Оне се јављају размерно касно, тек од краја 12. и почетком 13. столећа, а у вези с династичком идеологијом владарске куће која се тада учвршћивала на власти. Извор тих идеја налазио се у супротстављању универзализму византијских царева тиме што се истицала непосредност у односу с Богом.”²⁵

„Стварањем посебне српске традиције у продужетку општеправославне, подручје аутокефалне архиепископије добило је етничко обележје које ће она очувати и у каснијим столећима, када није било ни државе, ни моћних заштитника, ни потпоре власти. У османском раздобљу, та идеологија није се могла изграђивати нити допуњавати, али је њезина бит очувана и преношена у осиромашеном облику – као део редовног црквеног живота. Део повести на тај је начин остао трајно у свести као важан елемент српскога идентитета.”²⁶

Спецификум у настанку идентитетских основа на којима ће се у XVIII и XIX веку стварати нације западног Балкан довешће по Ћирковићу до:

„Затвореност у љуштуру своје нације и њено изоловање од других, није за последицу имало само примену неједнаких мерила, против чега је устајао већ позитивизам у историографији 19. столећа, него и нереално сагледавање односа са суседима и другим народима”.²⁷ „У случају Срба и Хрвата, репертоар таквих тема посебно је обогатило обострано настојање на разграничавању које је дошло после међусобног упознавања. Појашњавање односа између двају народа више је подложно искориштавању у политичке сврхе, него реконструкцији целине. У нашем се случају то најпотпуније огледа у дугој осцилацији између претпостављеног јединства и темељне подвојености. Историјски су

²³ Исто.

²⁴ Исто.

²⁵ Исто, 8.

²⁶ Исто, 9.

²⁷ Исто.

аргументи оних који заступају оба супротстављена гледишта имали једнако значајну улогу. Сагледавање односа међу народима било је увек под утицајем бројних популарних представа о прошлости, парцијалних, фрагментарних, лоцираних у најразноврснијим 'местима сећања'. Свима је заједничко занемаривање тачности, хронологије, дисконтинуитета те небрига за историјски контекст. Анахронизам је њихово битно обележје – све се посматра са стајалишта садашњице; на сва се раздобља преносе представе актуелне у време настанка таквих колективних представа о повести. Знатан део споменутих спорова има извор у својеврсном потирању историје, свесним или несвесним брисањем разлика између времена у којем се говори и времена о којем се говори.”²⁸

Свесно настојећи да избегне замке пројекције модерних националних одредница у далеку прошлост, Ћирковић избегава да поставља хипотезе. Принципијелно Ћирковић о раној историји Босне износи само оно што доносе извори и у чему постоји њихова међусобна сагласност. Он констатује чињенице које нам доносе три главна извора: Срби живе у Босни *Exercitus de Italia propter Liudewiticum bellum conficiendum in Pannoniam missus est, ad cuius ad ventum Liudewitus Sisciau civitate relicta ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem optinere dicitur, fugiendo se contulit et uno ex ducibus eorum, a quo receptus est, dei dolum interfecto civitatem eius in suam redegit dicionem* (Франачки анали)²⁹, *Hrvatska se prema Cetini i Livnu graniči sa Srbijom* (Константин Порфирогенит)³⁰, *Srbiju, pak, koja se zove i Zagorje, podelio je na dve pokrajine, od kojih se jedna od velike reke Drine prostire prema zapadu do planine Pina; nju nazva i Bosnom, a druga obuhvata prostor od rečene reke Drine prema istoku do Lupie i Skadarskog jezera; nju nazva Raškom* (Летопис попа Дукљанина).³¹

Ту се свака прича о почецима Босне завршава. У Ћирковићевом и данас непревазиђеном делу о *Историја средњовековне босанске државе* том раном периоду је посвећено шест страна, за разлику од Наде Клаић која овом питању у својој монографији посвећује двадесет и четири стране.³² Без жеље да се бави питањима која су свакако занимљива али се на њих изузев потпуно хипотетички не може одговорити, Ћирковића занима оно што се даље догађа и, између осталог, ту је и питање нове индивидуалности Босне коју он ставља у период између краја XII и средине XIV века. Остајући замишљен пред тим проблемом, Ћирковић истиче да „је неке ствари врло тешко разјаснити због оскудице извора. Међу непознаницама је и питање о утицају босанског државног оквира, племићког сталешког сабора, идеје о круни и краљевству на формирање свести о индивидуалности испољеној у називима Бошњани, 'добри Бошњани' за поданике босанских владара без обзира на крај из кога потичу”.³³ Говорећи о утицају богумилске

²⁸ Исто, 9–10.

²⁹ Annales, 158.

³⁰ Византијски извори, II, 35.

³¹ *Gesta regum Slavorum*, 59.

³² Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 37–43.

³³ Sima Ćirković, *Živeti sa istorijom*, Beograd 2020, 79, 219.

цркве и специфичних верских прилика на шире прихватање ислама у раном османском периоду, Ћирковић напомиње да је тај утицај могао бити тек посредан.³⁴

Овакви ставови Симе Ћирковића били су у колизији са у српској јавности широко раширеним мишљењем о српској етничкој Босни која се доласком Османлија делимично исламизовала.³⁵ Мада у српској средњовековној историографији данас више-мање нема дилема о различитим путевима којима су Рашка и Босна пошле од краја XII века, чим се из тог уског научног круга изађе концепт о исламизацији српске Босне током османског периода као главни узрок данашњих националних подела постаје доминантан.

Сима Ћирковић је такође током свог истраживачког рада морао да се суочи са препрекама везаним најпре за митску свест о османском периоду, која је замагљивала много тога везаног за средњовековно раздобље, па између осталог и за рани а и каснији период босанске историје. На територији модерне Босне и Херцеговине Срби су почетком XX века чинили готово половину становништва. Српска јавност није била спремна за прихватање било каквог тумачења прошлости те области ван српског оквира и делимичне исламизације тог становништва. Свако друкчије мишљење, ако и није било оспоравано, гурано је на маргину јавног дискурса.

Пошто се са ставовима Симе Ћирковића није могло ни тада а ни данас аргументовано полемисати а због опште раширених ненаучних представа о средњовековној Босни, они су данас познати само у уском кругу историчара специјалиста оставши непознати широј јавности.³⁶

Сличне проблеме носи и историјски допринос Наде Клаић. Мада јој се данас признаје што су њеном заслугом преиспитани старији историјски извори и распршени многи митови везани за политичку употребу хрватске историографије, неки историчари примећују да је њена књига о средњовековној Босни постала „бревијар” бошњачког политичког унитаризма без обзира на то што то није била њена намера.³⁷

Погледи ових двоје научних радника значајно су утицали на научнике медијевалиста али нису имали рецепцију у широј јавности, првенствено због митског историцизма као суштинског дела националних идеологија на овим просторима али и неразумевању динамике у развоју етничких заједница.

О Србима у османској Босни

³⁴ Сима Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 239.

³⁵ Уп. М. Екмецић, *Срби на историјском раскршћу*, 146 који наводи како су муслимани постали већина у Босни тек после Великог бечког рата, позивајући се на књигу: Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955, а у којој се тако нешто уопште не тврди.

³⁶ Тезе које је Сима Ћирковић поставио у последње време је детаљно образложио: Невен Исаиловић, „Помени српског имена у средњовековним босанским исправама”, у: *Српско писано насљеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, Бања Лука – Источно Сарајево 2018, 261–282; Neven Isailović, „Pogled iznutra i pogled sa strane – percepcija srednjovekovne bosanske države i njenih stanovnika u domaćim i stranim izvorima, u: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*. Zbornik radova, Sarajevo 2019, 33–58.

³⁷ Dubravko Lovrenović, „Formiranje srednjovekovne bosanske države i ugarsko-bosanski odnosi u knjizi *Srednjovjekovna Bosna* Nade Klaić”, u: *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, 336.

У случају прихватања тезе Сими Ћирковића о посебним историјским путевима Босне и Србије од краја XII века, морамо одговорити на питање одакле Срби на територији Босне западно од граница средњовековне државе Немањића и њихових наследника.³⁸ Одговор на ово питање је прилично једноставан па наизглед чуди зашто на њега није било одговора у ранијим радовима наше историографије. Срби су током османског периода мигрирали ка западу и северу. Српска историографија је ове сеобе на подручје данашње Хрватске и Славоније уочила веома рано. Велики број радова је написан о овој теми. Квалитетом и бројем чињеница треба поменути низ радова Алексе Ивића а у новије време Славка Гариловића. Долазак Срба у различите хабзбуршке војне границе и њихово организовање као војног кордона против Османлија данас је темељно проучено. С друге стране, врло се мало знало о османској граници на територији данашње Босне и делова Хрватске у којој су Срби чинили важан демографски, економски и војни део. Постоје два разлога која су до тога довела. Један је везан за чињеницу да су османски извори (дефтер и канун наме) релативно касно почели да се користе у српској па и другим европским историографијама. Други је везан за процес националне еманципације српског народа у XIX веку. Држава Османлија и Турци су виђени као главни непријатељи у процесу ослобађања и стварања националне државе. Зато је било изузетно тешко прихватити чињеницу да су у једном врло значајном и не кратком периоду српски насељеници у османској граници били фактор значајне подршке ширењу Османлија у Европи а самим тим да су велика пресељења ка западу из Херцеговине и других делова средњовековне Србије извршена по налогу и уз подршку османских власти. Први српски историчари који су ова питања отворили и квалитетно обрадили су Бранислав Ђурђев и Милан Васић, а уз сеобе влашким питањем се посебно бавио Богумил Храбак.³⁹ Као и радови Симе Ћирковића ови резултати су остали познати само у доста уском кругу историчара јер се нису уклопили у општи јавни дискурс о османском период који у широј јавности постоји као доминантан и данас.

³⁸ На територији западне Босне Срби су били важан фактор већ почетком XVI века, што дознајемо из Курипешићевог путописа: „Даље, у поменутој краљевини Босни нашли смо три нације и три вјере. Прво су старосједиоци Босанци (*Wossner*), они су римо-хришћанске вјере. Њих је Турчин, кад’ је освојио краљевину Босну, оставио у њиховој вјери. Друго су Срби (*Surffen*), које они зову Власима (*Wallachen*), а ми их зовемо Зиген (*Cići, Cići*) или мартолозима. Дошли су из мјеста Смедерева (*Smedraw*) и грчког Београда (*griechisch Weussenburg*), а вјере су св. Павла (*Sanndt Pauls*). Ми их држимо такође за добре хришћане, јер не налазимо никакву разлику између њихове и римске вјере. Трећа нација су прави Турци. То су нарочито ратници и чиновници, који врло тирански владају објема прије споменутим нацијама, хришћанским поданицима”. Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju, 1530*, Banjaluka 2006, 25–26.

³⁹ Branislav Đurđev, „Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1530”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, sv. III, Sarajevo 1948, 189–200; Branislav Đurđev, „Kanun-nama za Bosanski, Hercegovački i Zvornički sandžak iz 1539. godine”, *Monumenta Turcica, I, Zakonski spomenici*, 1, Sarajevo 1957, 48–58; Milan Vasić, „Etničke promjene u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku”, *Godišnjak DI BiH*, XIII/1962, Sarajevo 1963; Milan Vasić, *Uticaj ratova na naselja i privredu osmanskog graničnog područja u Srbiji i Bosni*, Sarajevo 1971; Milan Vasić, *Die Wlachen im osmanischen Grenzgebiete in Serbien und Bosnien*, Hajdelberg 1995; Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, Vol. I–III, Beograd 2003–2004.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- Annales regni Francorum, inde ab a. 741 usque ad a. 829: qui dicuntur Annales laurissenses maiores et Einhardi- Kurze Friedrich, Pertz Georg Heinrich, Hannoverae, 1895.
Византијски извори за историју народа Југославије, том II, Београд 1959.
Gesta regum Sclavorum, издање приредила и текст превела Драгана Кунчер, Београд 2009.
Kuripešić, Benedikt, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju, 1530*, Banjaluka 2006.
Moravcsik, Gyula, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, Dumbarton Oaks 1967.

Литература:

- Budak, Neven, „Nada Klaić i problem porijekla i dolaska Hrvata”, u: *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem, održanog u Zagrebu 29.–30. studenog 2013. godine, uredili Tomislav Galović, Damir Agičić, Zagreb 2014.
Vasić, Milan, „Etničke promjene u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku”, *Godišnjak DI BiH*, XIII/1962, Sarajevo 1963.
Vasić, Milan, *Die Wlachen im osmanischen Grenzgebiete in Serbien und Bosnien*, Hajdelberg 1995.
Đurđev, Branislav, „Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1530”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, nova serija, sv. III, Sarajevo 1948.
Đurđev, Branislav, „Kanun-nama za Bosanski, Hercegovački i Zvornički sandžak iz 1539. godine”, *Monumenta Turcica, I, Zakonski spomenici*, 1, Sarajevo 1957.
Екмеџић, Милорад, Срби на историјском раскршћу, Нови Сад 2021.
Živković, Tibor, „On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages”, u: *Spomenica akademika Marka Šunjića: (1927–1998)*, urednik Dubravko Lovrenović, Sarajevo 2010.
Живковић, Тибор, О такозваној 'Хроници српских владара' из списка *De administrando imperio* цара Константина VII Порфирогенита”, у: *Византијски свет на Балкану*, књ. II, Београд 2012.
Исаиловић, Невен, „Помени српског имена у средњовековним босанским исправама”, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовјековне Босне и Хума*, Бања Лука – Источно Сарајево 2018.
Isailović, Neven, „Pogled iznutra i pogled sa strane – percepcija srednjovekovne bosanske države i njenih stanovnika u domaćim i stranim izvorima, u: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*. Zbornik radova, Sarajevo 2019.
Klaić, Nada, *Srednjovjekovna Bosna: politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb, 1994. (prvo izdanje: Zagreb 1989)
Kronsteiner, Otto, „Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe? Die awarisch-slawische Symbiose”, *Wiener slavistisches Jahrbuch* 24.1978. S. [Nachdruck] u: *Österreichische Namensforschung*, Wien 1978.
Lovrenović, Dubravko, „Bosanski mitovi”, *Erasmus*, 18, Zagreb 1996.
Lovrenović, Dubravko, „Tri etnonacionalna pogleda u bosansko srednjovjekovlje”, *Forum Bosnae*, 18, Sarajevo 2002.

- Lovrenović, Dubravko, „Formiranje srednjovjekovne bosanske države i ugarsko-bosanski odnosi u knjizi *Srednjovjekovna Bosna Nade Klaić*”, u: *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem, održanog u Zagrebu 29.–30. studenog 2013. godine, uredili Tomislav Galović, Damir Agičić, Zagreb 2014.
- Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem, održanog u Zagrebu 29.–30. studenog 2013. godine, uredili Tomislav Galović, Damir Agičić, Zagreb 2014.
- Острогорски, Георгије, „Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци”, *Историски часопис*, 1 (1948).
- Пејановић, Ђорђе, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955.
- Ћирковић, Сима, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- Ћирковић, Сима, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997.
- Ćirković, Sima, *Srbi među europskim narodima*, Zagreb 2008.
- Ćirković, Sima, *Živeti sa istorijom*, Beograd 2020.
- Hrabak, Bogumil, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, Vol. I– III, Beograd 2003–2004.

Nenad Lemajić

Historians of Early Medieval and Ottoman Bosnia

Summary

The article shows the views of two respectable historians Nade Klaić and Sime Ćirković on the oldest history of medieval Bosnia. Their attitudes, although mostly opposed, represent a breakthrough in studying the history of Bosnia and the history of the Middle Ages in the Balkans. In many ways, the concepts of Klaić and Ćirković, contrasted with earlier concepts developed during the 19th and early 20th centuries, it was difficult for them to find their way not only to lovers of the past, but also to the work of experts. Access to Sime Ćirković is analytical and cautious, accrycan, written with a desire to encourage other thinking before provoking. It points to the problem of subjectivity of researchers and frequent projection of the present in previous periods. Nada Klaić is more controversial and imbued with the need to "crush" the theories that have designed to the past often in that struggle, western to errors who tried to correct in others. Since the understandings of the specifics of Bosnia are accepted a significant part of professional historiography, a question about Serbs in Bosnia during the Ottoman period must be asked at these grounds. These questions have successfully replied Branislav Đurđev, Bogumil Hrabak and Milan Vasić, but their thoughts remained without a wider reception in public.

Снежана Божанић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
snezana.bozanic@ff.uns.ac.rs

UDC 94(439.55)“04/14“ Pišćević S.

СРЕДЊОВЕКОВНА БОСНА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА СИМЕОНА ПИШЧЕВИЋА

Апстракт: Симеон Пишчевић (1731–1797) представник је српске војне елите и један од најталентованијих српских писаца XVIII века. Поред *Мемоара*, у аманет нам је оставио и *Историју српског народа*. Придружио се грофу Ђорђу Бранковићу, Павлу Јулинцу и Јовану Рајићу у истраживању, праћењу и континуираном приказу историје Срба од најстаријих времена. Услед низа околности, за Пишчевићево историографско дело се чуло тек у другој половини XIX века. На српски језик у потпуности је преведено и објављено тек 2018. године. У фокусу нашег рада налази се приказ средњовековне Босне у Пишчевићевој *Историји српског народа*. Подаци о Босни су фрагментарни, изнети више као спорадичне информације, без додатне анализе и систематског приступа. На крају осмог поглавља, аутор јој посвећује више пажње, описујући догађаје који су довели до њеног пада под турску власт. Без обзира на наведено, Пишчевићеву *Историју* морамо анализирати у контексту епохе у којој је настала, као пионирски рад који, упркос бројним недостацима, заузима значајно место у развоју српске историографије и културе.

Кључне речи: Симеон Пишчевић, *Историја српског народа*, Босна, средњи век.

Симеон Пишчевић (1731–1797) представник је српске војне елите и један од најталентованијих српских писаца XVIII века.¹ Рођен у Шиду и пореклом из Паштровића, провео је младост у Хабзбуршкој монархији, а потом значајан део живота у Русији. Школовање, које је започео у родном месту и Новом Саду, наставио је у Бечу и Сегедину, где је усавршио своја знања и вештине. Сечено образовање, нарочито знање језика, имало је велики утицај на обликовање његовог професионалног пута. Пишчевићева војна каријера започиње веома рано и одликује се континуираним успоном на хијерархијској војној лествици. Учествовао је у Рату за аустријско наслеђе и права Марије Терезије, унапређен је у чин поручника, а потом пребачен у Славонски хусарски пук. Због укидања Потиско-поморишке границе, одлучио је да се пресели у Русију, где је стигао крајем 1753. године. Ступио је у руску војну службу, и истакао се у ратовима са Пољском (1767) и Руско-турском рату (1768–1774). Пишчевић је 1771. године примио Орден Светог Георгија (IV степен), највишу војну награду у Руској империји, а јуна 1777. унапређен је у чин генерал-мајора.² Поседовао је дипломатске вештине и стога је у два наврата обављао

¹ О недоумицама у вези са тачном годином његовог рођења погледати: Ђорђе Ђурић, „Од сеобе народа до Сеоба”, у: *Историја српског народа*, приредио и предговор написао Ђорђе Ђурић, превели Ненад Спасић и Милица Спасић, Нови Сад – Шид 2018, 12, нап. 13.

² Ђ. Ђурић, „Од сеобе народа до Сеоба”, 35–36.

поверљиве мисије у Хабзбуршкој монархији (1756–1758). Из активне војне службе повукао се 1778. године.

Проводећи време на свом пространом имању, боравећи понајвише у селу Скаљева, Пишчевић се у потпуности посветио књижевном и историографском раду. Давно започете мемоаре о свом животу, усавршавању, војној служби, сеоби и животу Срба у Русији довршио је 1785. године.³ Они су знатно касније постали доступни широј јавности. Милош Црњански је био инспирисан његовим мемоарима пишући *Сеобе*. Милорад Павић је пак деценијама минуциозно проучавао Пишчевићево стваралаштво и пожелео му „dobrodošlicu, prilikom njegovog dugo odlaganog povratka u srpsku literaturu”.⁴

Као припадник народа који није имао сопствену државу, Пишчевић је пуних десет година, од 1785. до 1795. године (а можда и 1796), посветио писању историје српског народа. Придружио се грофу Ђорђу Бранковићу, Павлу Јулинцу и Јовану Рајићу у истраживању, праћењу и континуираном приказу историје Срба од најстаријих времена.⁵ Поред историографског значаја, њихово стваралаштво има изванредну вредност у борби за очување националног идентитета Срба након 1690. године. Услед низа околности, за Пишчевићево историографско дело се чуло тек у другој половини XIX века, а на српски језик оно је у потпуности преведено и објављено тек 2018. године. Стога, не можемо говорити о Пишчевићевом утицају на развој историјске науке, нити о утицају на српски национални препород. Додатно треба истражити постављену хипотезу о тексту његове *Историје* као својеврсном „елаборату” који стоји у одређеној „вези са Грчким пројектом”.⁶

Хронолошки, Пишчевићева *Историја* обухвата период од досељавања Словена (Срба) у Европу до 1795/1796. године. Из подналова дознајемо да је дело лично и својеручно сачинио на основу материјала прикупљеног из „различитих књига и хроника”,

³ Први пут су у целости објављени у Русији 1884. године, а на српском језику тек 1963. године.

⁴ Погледати: Radoslav Eraković, „Život i priključenija nostalgичног husara u tumačenjima Milorada Pavića”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XLIX-1 (2024), 95.

⁵ Импозантне *Хронике* грофа Ђорђа Бранковића успешно повезују историју Срба са најважнијим догађајима из прошлости суседних народа. Годинама је проучавана њихова историографска вредност. Поред тога, *Хронике* проматрамо и као надахнуто приказивање права Срба на државну самосталност и национални програм. Радован Самарцић, „Ђорђе Бранковић”, *Сентандрејски зборник*, 1 (1987), 7–23; Мирослава Костић, „Конструкција барокног историјско колективног идентитета: верско-политички програм Карловачке митрополије и Хронике грофа Георгија Бранковића”, *Зборник радова са научног скупа „Три века Карловачке митрополије 1713–2013”*, приредили Дејан Микавица и Драго Његован, Сремски Карловци – Нови Сад 2014, 465–484. Јулинац је аутор прве објављене српске историје, штампане у Венецији 1765. године. *Краткоје введенје у историју происхожденија славено-сербскога народа* постаће темељ за разумевање историје Срба у наредном периоду. Мирјана Јовановић, „Павле Јулинац”, у: *Енциклопедија српске историографије*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1997, 420–421; *Извори и историографија о српском средњем веку*, редактор Ненад Лемајић, Нови Сад 2007, 194. Монументалне *Историје* (1794, 1795) Јована Рајића представљају почетак модерне историографије код Срба са немерљивим утицајем на даљи развој историјске науке, културе, формирање и конституисање српских политичких захтева. Никола Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, Београд 1952; Сима Ћирковић, „Рајићева Историја и почети модерне историографије”, у: Ћирковић, Сима, *О историографији и методологији*, Београд 2007, 63–70.

⁶ Ђ. Ђурић, „Од сеобе народа до Сеоба”, 37–38, 57, нап. 115.

које је превео на словенски језик.⁷ У продужетку додаје да пише о „словенском народу, Илирији, Србији, свим српским кнежевима, краљевима, царевима и деспотима”, затим о „Грчкој, Турској, давно прошлој угарској побуни, и на крају, о одласку српског народа у Русију”.⁸ Приликом излагања комбинује хронолошки и тематски метод, док се при обради појединих деоница доследно држи родословног приступа. Његову *Историју* треба анализирати из перспективе епохе у којој је настала, као пионирски рад, који упркос бројним недостацима заузима значајно место у развоју српске историографије и културе.

Историју је поделио на десет тематских целина неједнаких по обиму. Прва и најкраћа под насловом *Илирија* садржи свега неколико уопштених реченица о римским царевима на посматраном подручју. Пишчевић се обраћа будућим читаоцима и моли их да пажљиво читају текст на којем је радио годинама. Признаје да је уложио огроман труд како би их упознао са „дешавањима како у далекој прошлости тако и касније, од грчког цара Ираклија па наовамо”.⁹ Посебно апострофира доба српског царства, његову величину и моћ.

Наредни тематски комплекс посвећен је српском народу и његовом доласку у Европу. Приликом његовог креирања ослонац налази у литератури и теоријама које су заступали Фридрих Вилхелм фон Таубе (Friedrich Wilhelm von Taube), Франц Мартин Пелцел (Franz Martin Pelzel), Јохан Георг Есих (Johann Georg Essich) и други.¹⁰ Прапостојбину Срба налази на обалама Каспијског и Црног мора у тзв. азијској Сарматији.¹¹ Сви су имали једно име (Слави, Славини, Словени), били су истог порекла и говорили су истим језиком. Пишчевић сматра, можемо констатовати, да језик дефинише припадност једном народу.¹² О сродству народа по сагласности у говору писао је и Јован Рајић.¹³ Пишчевић прави дигресију и напомиње да и у XVIII веку припадници истог народа, „једне нације, поред заједничког имају и неко друго име”.¹⁴ Позивајући се на Таубеа, заступа тезу да су словенски народи у години пре Христовог рођења напустили Азију и кренули ка Европи, подељени по родовима и колонијама. Њихово најважније племе били су Срби (Србли), што опет преузима и прихвата од свог узора (Таубе).¹⁵ Потом

⁷ Симеон Пишчевић, *Историја српског народа*, приредио и предговор написао Ђорђе Ђурић, превели Ненад Спасић и Милица Спасић, Нови Сад – Шид 2018, 141.

⁸ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 141.

⁹ Исто, 142.

¹⁰ Погледати: Ђорђе Ђурић, „Historiographical Work of Simeon Pišćević: between Central Europe and Russia”, *Istraživanja*, 30 (2019), 104–105.

¹¹ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 142; Уп. Јован Раичић, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ*, часть 2, Въ Виѣнѣ 1794, књ. V, гл. II, стр. 130.

¹² Уп. Ђ. Ђурић, „Од сеобе народа до Сеоба”, 126.

¹³ Н. Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, 80.

¹⁴ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 142–143. Срби у Хабзбуршкој монархији себе називају по провинцијама (Бачвани, Сремци, Банађани), рекама (Подунавци, Потисци, Поморишци, Посавци) и градовима (Будимци, Пештанци, Варадинци, Карловчани, Сегединци и други) и само неупућени сматрају да је реч о различитим народима.

¹⁵ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 144–145; Friedrich Wilhelm von Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Herzogthums Syrmien*, Leipzig 1777, 43.

је српски народ заузео земљу која се у пишчево време зове Пољска Украјина (Велика Пољска), а део се спустио јужније, између Дунава и Тисе (територија Јазига).¹⁶ Због многољудности, почетком VI века Срби из Пољске прелазе у немачку земљу под вођством кнеза Чеха, и тада су Србе (Чехе) „сви почели звати Бохемцима”.¹⁷ Значајну пажњу посвећује кнезу Саму, његовом сукобу са Аварима и краљем Дагобертом.¹⁸ Даље говори о кретању Хрвата (за које потом каже да су Срби) и Срба из Пољске и Бохемије и њиховом насељавању у Далмацију и Панонију.¹⁹ Не улазећи овом приликом у детаље на тренутке конфузног презентовања сеобе, Пишчевић наводи да су Срби са браћом Хрватима и Далматинцима страховито поразили Аваре, којима је потом одлучујући ударац задао ћесар (цар) Карло Велики. После тога, Срби су се покрестили и утврдили у Илирији (Горња Мезија, Босна, Епир, Албанија, Приморје и део Бугарске).²⁰ Наредне редове посвећује Хунима (Мађарима) и њиховој најстаријој историји.

Следи кратко поглавље *О Бугарима* које доноси на основу Есиха и Бишинга. Наводи да су 501. године стигли у Европу (обала Дунава) из азијске Сарматије.²¹

О пореклу и родослову првих српских владара и господара пише у оквиру поглавља *О владарима, кнежевима, краљевима, царевима и деспотима српским*. Пишчевић овде отворено дели своја искуства с читаоцима о проблемима са којима се сусрео током рада. Наводи да се до тада о најстаријим српским господарима није писало хронолошки, већ су спорадично помињани у контексту односа са суседним владарима. Ово поглавље „не би било могуће написати” без коришћења записа Диоклетијанца, при чему аутор мисли на *Летопис попа Дукљанина (Барски родослов)*.²² Скреће пажњу на Мавра Орбина, који у свом делу изоставља важне информације о неким родоначелницима Срба и значајнијим местима из српске историје. Податке из *Барског родослова* Пишчевић пореди са вестима других историчара и стога попу Дукљанину више верује. Овде можемо говорити и о његовој критици извора. Позива се на *Историју Византије* (Шарл Дифрен Диканж) и Константина Порфирогенита које, по свему судећи, посредно користи преко Јана (Ивана) Томке Саског и дела *Illiricum vetus et novum*.

Следе поглавља *Друга лоза српских владара* (од Свевлада до Радмира) и *Треће лоза српских владара* (од Звонимира до Радослава) посвећена *најстаријој српској историји*,

¹⁶ Римљани су досељенике звали Сармати, Венди, а потом Слави. Опширније: С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 146–147.

¹⁷ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 161–163.

¹⁸ О пореклу кнеза Сама пише на основу дела Франца Мартина Пелцела. Franz Martin Pelzel, *Kurzgefasste Geschichte der Böhmen von den ältesten bis auf die itzigen Zeiten*, K.K. Schriften bey St. Clemens, Prag 1774, 23–24; С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 164–168, уз Сама су били Срби из Мејзена, потом Моравци и Лазничани (Срби), а затим су му пришли Словени (Срби) из Шлезеје и Пољске.

¹⁹ Детаљније о правцима кретања и таласима насељавања: С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 171–175.

²⁰ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 177, 184. Касније понавља причу о поклањању Илирије и дела Мезије.

²¹ Користи дела *Kurze Einleitung zu der allgemeinen und besonderen Welthistorie: aufs neue übersehen, und bis auf gegenwärtige Zeit fortgesetzt* и *Neue Erdbeschreibung*.

²² С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 184.

која говоре о легендарним словено-готским краљевима и завршавају се приказом дукљанских владара. У седмом и осмом поглављу обрађује раздобље од Немањића до грофа Ђорђа Бранковића (*Четврта лоза и почетак владавине српских владара из рода Немањића и Последња краљевска породица или лоза чији су припадници носили титулу деспота или кнежева српских*). Написана су на основу византијских извора (Јован Кинам, Никита Хонијат, Георгије Пахимер, Нићифор Григора), Диканжове *Историје Византије*, Мавра Орбина у преводу Саве Владиславића и *Турске хронике*. Стиче се утисак да највише поверења има у Виндиша (Karl Gottlieb von Windisch) и Таубеа које често цитира у делу, поред коришћења дела других аутора. Пишчевић затим једно поглавље *Историје* посвећује Турцима, њиховом пореклу и продору у Европу. *Још нешто напоследку о српском народу* је завршно и, према оцени истраживача, највредније поглавље које приказује догађаје до пишчевог времена.

У даљем тексту фокусираћемо се на приказ средњовековне Босне у Пишчевићевој *Историји*. Подаци о Босни су фрагментарни, изнети више као спорадичне информације, без детаљније анализе и систематског истраживања. На самом крају осмог поглавља, детаљније се осврће на Босну, у контексту њеног пада под турску власт 1463. године.

Описујући догађаје након слома Авара, Пишчевић по први пут у *Историји* помиње Босну. Срби су тада завладали Горњом Мезијом, Босном, Епиром, Албанијом, Приморјем и делом унутрашње Бугарске, односно областима Илирије.²³ Населили су Кроацију, Далмацију, област дуж Тисе и Дунава и основали своја насеља. Пишчевић погрешно одређује простор насељавања Срба под утицајем временски њему ближих аутора. Промислађујући о овој теми, Љубица Ристић закључује да аутор не раздваја „првобитну Србију од каснијих токова”.²⁴ Питање граница разматра и Рајић у својој *Историји* позивајући се првенствено на Константина Порфириогенита и користећи карту Саског.²⁵ Након примања хришћанства од Грка, Срби су образовали „кнежевине Горњу Мезију, Захумље, Требиње и област између реке Босне и Рашке” а целу територију су звали „Србија”, наставља Пишчевић.²⁶

Говорећи даље о насељеним територијама, за Босну истиче да је у највећој мери задржала своје раније границе, али их не описује. Кратко додаје да је касније постала краљевина. Појашњава, у напомени, да је име добила по реци Босни и по старом народу „Босени, Беши” који је тамо раније живео.²⁷ Овде имамо Пишчевићеву (ре)интерпретацију

²³ Исто, 177.

²⁴ Љубица Ристић, „Прилог проучавању Пишчевићевог рада на историји српског народа”, *ИЧ*, XXV–XXVI (1978–1979), 114.

²⁵ Ј. Раич, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ напаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ*, часть 2, књ. V, гл. VI, 168–171; Синиша Мишић, „Претеча – Рајићева историја и историјска географија”, у: *Методолошки и историографски прилози*, Београд 2021, 100.

²⁶ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 177; Уп. Павле Јулинац, *Краткоје введеніје в историју происхожденија славено-сербскаго народа*, Въ Венеции 1765, 5.

²⁷ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 178.

Мавроурбина у издању Саве Владиславића.²⁸ Аварске провале изазвале су велико страдање које је готово довело до искорењивања овог народа, а преостали мали број се, након досељавања Срба, стопио са њима.

Пишчевић касније помиње Остривоја, припадника друге лозе српских владара. Његову кратку генеалогiju написао је на основу Мавроурбина и *Барског родослова*.²⁹ Остривој је владао Србијом, Босном и Далмацијом.³⁰ Павле Јулинац бележи да је поменути владар покорио Босну.³¹ Знатно више простора посвећује му Рајић у оквиру књиге „О словено-готским краљевима Далмације и Србије” (*Историја II*).³²

На почетку поглавља *Четврта лоза и почетак владавине српских владара из рода Немањића* аутор помиње Босну. Након кратког увода о пореклу Немањића, Пишчевић наводи да је Љубомиров син, „краљ” Урош Немања, владао Србијом и Босном.³³ Овај мирољубиви владар је имао синове Премислава, Белоша и „Тејеша (Латини га зову Деса)” и ћерку.³⁴ О удаји Урошеве ћерке Јелене за Белу II, сина угарског краља Стефана II, казује на основу Виндиша и Таубеа.³⁵ Паралелно и пажљиво наводи странице из њихових дела из којих је преузео податке. Брак је склопљен 1128. године, а отац је принцези Јелени „у мираз дао део Босне под називом Рама”.³⁶ Он даље не коментарише помен Раме, који је за нас интересантан. Од времена Беле II Рама се јавља у титулатури угарских краљева: „*dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie, Rameque rex*” (1138). Код Рајића у *Историји* налазимо податак да је Бела Слепи добио од Уроша као мираз „онај део Србије, који су Грци звали

²⁸ Мавро Орбини (Мавроурбинъ), *Книга историография початия имене, славы, и разширения народа славянского, и ихъ царей и владѣтелей подѣ многими именами, и со многими царствіями, королевствами, и провинціями*, Санктпетербург 1722, 267–268. Орбин пише на основу Туберона и Себастијана Минстера. Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, коментари и извори Сима Ћирковић, Београд 2006², 374–375.

²⁹ Уп. М. Орбини, *Книга историография початия имене, славы, и разширения народа славянского...*, 185–186. Према *Летопису попа Дукљанина*, синови готског краља Сенудслава (Senudslavus) јесу Брус (Bris), Тотила (Totilla) и Остроил (Строил, Ostroyllus). *Gesta Regum Sclavorum*, Том I, критичко издање и превод, издање приредила и текст превела Драгана Кунчер, Београд 2009, 4–5, 16–17.

³⁰ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 190.

³¹ П. Јулинац, *Краткоје введеніје в историју происхождения славено-сербскаго народа*, 15.

³² Ј. Раичъ, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ*, часть 2, књ. VII, гл. I, 198–199.

³³ Податке о пореклу Немањића узима од Орбина преко превода Саве Владиславића и издања Томка Саског. М. Орбини, *Книга историография початия имене, славы, и разширения народа славянского...*, 217; Caroli Du Fresne, Domini Du Cange, *Illyricum vetus & novum, sive Historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae: locupletissimis accessionibus aucta, atque a primis temporibus usque ad nostram continuata aetatem*, Posonii 1746, 51. Уп. са: Ј. Раичъ, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ*, часть 2, књ. VII, гл. II, 297–299.

³⁴ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 202. Постоје неслагања у оновременој литератури (Виндиш, Таубе, Гебхарди, Рајић) поводом питања године склапања поменутог брака (1127, 1128, 1129, 1130).

³⁵ Karl Gottlieb von Windisch, *Kurzgefasste Geschichte der Ungarn: von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten*, Pressburg 1778, 78, 81; F. W. von Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Herzogthums Syrmien*, 54.

³⁶ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 202.

Восона, а Угри Рама”.³⁷ У преводу књиге Лудвига Албрехта Гебхардија, учени архимандрит Јован Рајић је истакао коментар о Рами као „јужној Босни или Херцеговини”.³⁸ Мађари су касније Рами додавали све што су освојили од Босне, стоји код поменутог аутора.³⁹ Иначе, о географском положају Раме податке нам пружа *Барски родослов*.⁴⁰ Жупа Рама је извесно време била у саставу Рашког Подгорја. Питање Раме у титулатури угарских краљева до најновијег времена представља предмет интересовања историчара.⁴¹ Сима Ћирковић истиче да је оно постало популарно захваљујући хуманистичкој историографији.⁴²

Када је реч о цару Душану (Стефан Силни), на основу историчара Корнилија преноси да је освојио део Грчке, Албанију и далматинско приморје, Бугарску и Босну.⁴³ Нешто касније, понавља да је Стефан Силни загосподарио целом Босном, што није тачно. Овде свакако треба имати на уму и утицај хералдике, *Стематологије* Павла Ритера Витезовића и Христифора Жефаровића. Сима Ћирковић уочава да су са нереалном сликом о цару Душану били „суочени први писци српске историје” (Ђорђе Бранковић, Павле Јулинац, Јован Рајић).⁴⁴

У завршном делу одељка *Последња краљевска породица или лоза чији су припадници носили титулу деспота или кнежева српских*, Пишчевић посвећује већу пажњу Босни. Стил увода у ово казивање оставља утисак да је реч о самосталном поглављу у његовој *Историји*.⁴⁵ Након изношења животног пута деспота Георгија Бранковића, наглашава да се враћа у Србију и „српском народу” после пропасти Царства и Босни која је једина остала „неразорена”.⁴⁶

С обзиром на његову склоност ка понављању одређених реченица или делова текста у целој *Историји*, Пишчевић у овом делу истиче неколико раније изнетих података о

³⁷ Ј. Раичъ, *Исторія...*, часть 2, књ. VII, гл. II, 301–302. Уп. Јован Раичъ, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ*, часть 1, Въ Виѣнѣ 1794, књ. I, гл. XXII, 314; *Кратка херцеговачко-босанскій кралѣва повѣстница*, Београд 1847, 5.

³⁸ *Краткаѣ Сербіи, Россіи, Босны, и Рамы кралевствъ исторіа*, Въ Виѣнѣ 1793, 161.

³⁹ Ludwig Albrecht Gebhardi, *Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavonien, Servien, Raszien, Bosnien, Rama, und des Freystaats Ragusa*, Pesth 1805, 378, нап. f.

⁴⁰ Краљ Прелимир је сину Свевладу доделио област Подгорје (Субмотана) и следеће жупаније: Оногошт, Морачу, Комарницу, Пиву, Гацко, Невесиње, Кчево, Ком, Дебреку, Неретву и Раму (*Ramma*). *Gesta Regum Sclavorum* I, 118–119.

⁴¹ Погледати детаљније: Тибор Живковић, „Рама у титулама угарских краљева”, *ЗРВИ*, XLI (2004), 153–164.

⁴² Сима Ћирковић, „Рад Јована Рајића на историји Босне”, у: Ћирковић, Сима, *О историографији и методологији*, Београд 2007, 76, нап. 14.

⁴³ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 207.

⁴⁴ П. Јулинац, *Краткоје введеніје в историју происхожденіја славено-сербскаго народа*, 73; Уп. Ј. Раичъ, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ*, часть 2, књ. VII, гл. XII, 646–647; Божидар Ферјанчић, Сима Ћирковић, Стефан Душан краљ и цар (1331–1355), Београд 2005, 334–337.

⁴⁵ Упоредити са начином његовог увода у поглавља *О владарима, кнежевима, краљевима, царевима и деспотима српским*, *Четврта лоза и почетак владавине српских владара из рода Немањића и О Турцима*. С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 184, 200, 223.

⁴⁶ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 242.

историји Босне, у контексту њеног положаја између Србије и Угарске. Тако понавља да је Босна, након поделе Илирије, прво постала кнежевина, а затим је припојена српској држави. Током владавине Беле II, Босна (Рама) је припала Угарској, али је и након тога имала своје „српске владаре“ који су били банови и краљеви.⁴⁷ За време цара Стефана Силног (Душана) и његовог сина Уроша нашла се у саставу српског Царства. После гашења лозе Немањића, поново је у саставу Угарске, а њени владари су именовани уз дозволу угарског краља.

У наставку, аутор разматра положај Босне између Угарске и Турске, настојећи да опише кључне догађаје пре њеног коначног пада 1463. године. Упркос настојању да буде јасан и сажет, Пишчевић нема најпрецизнију представу о овом периоду историје средњовековне Босне. Прави хронолошке пропусте и у први план ставља свега неколико догађаја, остављајући много нејасноћа.

Најпре се фокусира на време краља Дабише. Од свих босанских владара, краљ Дабиша је био најпоузданији савезник Угарске. Наглашава да је своју верност Зигмунду (Жигмунду) „писмено потврдио”.⁴⁸ По свему судећи, писац највероватније мисли на договор у Ђакову између босанског и угарског владара.

Нетачно наводи да је након Дабишине смрти на босански престо ступио краљ Тварко. Из даљег излагања закључујемо да мисли на другу владавину Твртка II Котроманића. Каже да нови владар Тварко (Твртко) није био лојалан Угарској. Раскинуо је савез склопљен за време његовог претходника и окренуо се против угарског краља Жигмунда. Не наводећи годину, Пишчевић додаје да је угарски краљ кренуо на побуњенике и однео победу. Том приликом је заробио „126 босанских велможа и наредио да им се свима у замку Добор одсеку главе, а тела баце у реку”.⁴⁹ Жигмунд је, наставља, заточеног босанског краља Твртка II повео са собом у Будим и наложио „да га као заробљеника воде улицама како би га понизио пред народом”.⁵⁰ По свему судећи, на овом месту се ослања на Виндиша који говори о погубљењу заробљених босанских великаша и наредби угарског краља да се њихове главе баце у реку која је текла поред Добора. Виндиш пише и да је Жигмунд босанског краља повео са собом као део тријумфалне поворке.⁵¹ Причу о Жигмундовој победи код Добора и заточеном краљу налазимо и код Гебхардија, који се у напомени позива на средњовековног Жигмундовога биографа Еберхарда Виндекеа.⁵² Хронологија Жигмундових похода на Босну, време битке код

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто, 243.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ K. G. von Windisch, *Kurzgefasste Geschichte der Ungarn: von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten*, 194.

⁵² L. A. Gebhardi, *Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavonien, Servien, Raszien, Bosnien, Rama, und des Freystaats Ragusa*, 426–427; Eberhart Windeckes *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, ed. Wilhelm Altmann, Berlin 1893, 20.

Добора, број заробљених великаша и питање Твртковог заточеништва деценијама су разматрани у историографији.⁵³

Следи кратка вест у *Историји* о смени на босанском престолу и доласку на власт бившег „војводе” Остоје. Нови владар је „неке делове своје државе у Херцеговини продао Венецијанцима за пет хиљада златника (цехина)”.⁵⁴ На поменутом месту се позива на Виндиша и коректно га наводи у напомени. Пишчевић се не упушта у даље коментарисање изнетог податка и не ставља га у одговарајући контекст. Код Виндиша је свакако прочитао да су Млечани настојећи да се што боље учврсте на Јадрану куповином ширили своје поседе.⁵⁵ Због свог стратешког положаја, питање Островице и Скрадина постало је посебно важно услед догађаја повезаних с Далмацијом и односа између краља Жигмунда и Венеције. Познато је да су Сандаљ Хранић и баница Анка постигли договор о продаји Островице и уступању права на Скрадин Млечанима за 5000 дуката крајем 1410. године.⁵⁶ Део босанске властеле, у том тренутку, налазио се у табору Жигмундових противника.

Остоја је, наставља Пишчевић, само привидно одржавао добре односе са Угарском и другим хришћанским владарима у околини. Био је неискрен према свима, чак и према „сабраћи Србима”.⁵⁷ Тајно је комуницирао са Османлијама и на крају се отворено окренуо против Угарске. „Предао” се Турцима и тиме подстакао њихов улазак и насељавање у Босни.⁵⁸ Без додатног објашњења наводи да је 1425. година била одлучујућа за продор Турака у Босну. Приликом изношења поменутог податка ослања се на Таубеа и његову хронологију.⁵⁹ Турци су потом освојили бројне градове у Босни, утврдили се у њима и почели да шире своју веру, констатује писац *Историје*.

⁵³ Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 236, нап. 76, наводи да је битка била у лето 1408. године и да је босански краљ пао у „сужањство”; Константин Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1981, 340, нап. 71, пише да је септембра 1408. заробљеног Твртка II краљ Жигмунд одвео у Угарску; Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1380–1416)*, Zagreb 1902, 203, нап. 213–214, „sam kralj Tvrtko II Tvrtković, a s njime i preko sto i sedamdeset velikaša bosanskih bude uhvaćeno, zacijlo izdajom”, i то јужније од Добора; Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 210.

⁵⁴ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 243.

⁵⁵ K. G. von Windisch, *Kurzgefasste Geschichte der Ungarn: von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten*, 196.

⁵⁶ Гебхарди такође преноси информацију о продаји Островице. L. A. Gebhardi, *Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavonien, Servien, Raszien, Bosnien, Rama, und des Freystaats Ragusa*, 428; *Кратка херцеговачко-босанскиј кралџва повѣстница*, 27; Уп. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 213; Dubravko Lovrenović, „Kako je bosanski vojvoda Sandalj Hranić došao u posjed Ostrovice i Skradina”, *Radovi Zavoda za povijest*, 19 (Zagreb 1986) 231–236; Детаљније: Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009, стр. 182–183, нап. 622–623, договор је реализован априла 1411. године.

⁵⁷ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 243.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ F. W. von Taube, *Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Herzogthums Syrmien*, 55. Већ поменуте 1425. године огромна турска војска на челу са султаном Муратом II пленила је Деспотовину, а босанска војска опседао Сребреницу. Наредне године дошло је до упада Турака у Босну, што је довело до још јачег зближавања Твртка II са Угарском. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 258–259; Pavo Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, Sarajevo 1981, 112–114.

У наставку, Пишчевић похваљује све угарске владаре из тог периода за огроман труд који су уложили у настојање да зауставе даљи продор Турака. Констатује да је Остоју на власти заменио „тамошњи војвода Стефан”, при чему не знамо на ког владара конкретно мисли.⁶⁰ Нови краљ је све своје ресурсе уложио у борбу против незаустављивог „зла”. Из редова који следе, претпостављамо да Пишчевић мисли на краља Стефана Томаша. Пружање било каквог отпора показало се неуспешним до ступања на власт угарског краља Матијаса I (Матија I Корвин). Он говори о заједничкој акцији угарског и босанског краља и њиховој победи над Турцима у Босни, али не наводи извор. Сазнавши за тај пораз, а након освајања Цариграда, турски султан Мехмед II је кренуо са великом војском на Босну.

Позивајући се на Виндиша, Пишчевић преноси да је 1463. године страдао босански краљ. Султан је издао наредбу „да му се живом одере кожа”.⁶¹ Постоји више различитих верзија о смрти краља Стефана Томашевића. О паду Босне пишу савременици, а значајне податке можемо пронаћи и у наративним изворима из XVI века.⁶² Угри су, и након тога, наставили да ратују против Турака, али нису успели да ослободе Босну, резимира наш аутор. Босна је постала провинција, а знатан део народа је под притиском променио веру. Они који су задржали хришћанство, живели су тешко и крајем XVIII века. У ауторово време били су „под варварским јармом трпећи суровост Турака”.⁶³

Подаци о средњовековној Босни у Пишчевићевом делу су фрагментарни, непотпуни, фактографски често непоуздани, изнети више као спорадичне информације, без додатне анализе и систематског приступа. На самом крају осмог поглавља, аутор се детаљније бави историјом Босне и догађајима који су претходили њеном паду под турску власт 1463. године. Иако садржи бројне недостатке, Пишчевићеву *Историју* треба анализирати у контексту епохе у којој је настала. Она представља пионирски рад који заузима значајно место у развоју српске историографије и културе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Windisch, Karl Gottlieb von, *Kurzgefasste Geschichte der Ungarn: von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten*, Pressburg 1778.

Gebhardi, Ludwig Albrecht, *Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Szlavonien, Servien, Raszien, Bosnien, Rama, und des Freystaats Ragusa*, Pesth 1805.

⁶⁰ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 244.

⁶¹ Додатно, у напомени скреће пажњу да треба правити разлику између босанског краља Стефана и Стефана Шкриљановића (Штиљановића), који почива у манастиру Шишатовцу. Под утицајем народног предања, тврди да је супруга Стефана Штиљановића била угарског порекла. С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 244, нап. +; K. G. von Windisch, *Kurzgefasste Geschichte der Ungarn: von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten*, 248.

⁶² О овим догађајима приповедају Константин Михаиловић из Островице, Дурсун-бег, Ашик-паша Заде, потом папа Пије II, Антоније Бонфини, Кривовул са Имброса, Лаоник Халкокондил и други. Погледати: Срђан Рудић, „Прилог познавању страдања босанске властеле након пропасти краљевства”, у: *Пад босанског краљевства 1463. године*, уредници Срђан Рудић, Дубравко Ловреновић, Павле Драгићевић, Београд – Сарајево – Бања Лука 2015, 273–290, са прегледом најважнијих извора и литературе.

⁶³ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, 245.

- Gesta Regum Sclavorum*, Том I, критичко издање и превод, издање приредила и текст превела Драгана Кунчер, Београд 2009.
- Du Fresne, Caroli, Domini Du Cange, *Illyricum vetus & novum, sive Historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae: locupletissimis accessionibus aucta, atque a primis temporibus usque ad nostram continuata aetate*, Posonii 1746.
- Ђурић, Ђорђе, „Од сеобе народа до Сеоба”, у: *Историја српског народа*, приредио и предговор написао Ђорђе Ђурић, превели Ненад Спасић и Милица Спасић, Нови Сад – Шид 2018, 7–127.
- Ђурић, Ђорђе, „Historiographical Work of Simeon Pišcević: between Central Europe and Russia”, *Istraživanja*, 30 (2019), 104–105.
- Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, ed. Wilhelm Altmann, Berlin 1893.
- Eraković, Radoslav, „Život i priključenja nostalgičnog husara u tumačenjima Milorada Pavića”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XLIX-1 (2024), 93–106.
- Živković, Rado, *Tvrtko II Tvrtković*, Sarajevo 1981.
- Живковић, Тибор, „Рама у титулама угарских краљева”, *ЗРВИ*, XLI (2004), 153–164.
- Извори и историографија о српском средњем веку*, редактор Ненад Лемајић, Нови Сад 2007.
- Лиречек, Константин, *Историја Срба II*, Београд 1981.
- Јовановић, Мирјана, „Павле Јулинац”, у: *Енциклопедија српске историографије*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1997, 420–421.
- Јулинац, Павле, *Краткоје введеніје в историју происхожденија славено-сербскаго народа*, Вѣ Венеціи 1765.
- Klaić, Vjekoslav, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.
- Костић, Мирослава, „Конструкција барокног историјско колективног идентитета: верско-политички програм Карловачке митрополије и Хронике грофа Георгија Бранковића”, *Зборник радова са научног скупа „Три века Карловачке митрополије 1713–2013”*, приредили Дејан Микавица и Драго Његован, Сремски Карловци – Нови Сад 2014, 465–484.
- Краткає Серблїи, Россїи, Босны, и Рамы кралеѡствѣ исторїа*, Вѣ Вієннѣ 1793.
- Kurtović, Esad, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.
- Lovrenović, Dubravko, „Kako je bosanski vojvoda Sandalj Hranić došao u posjed Ostrovice i Skradina”, *Radovi Zavoda za povijest*, 19 (Zagreb 1986), 231–236.
- Мишић, Синиша, „Претеча – Рајићева историја и историјска географија”, у: *Методолошки и историографски прилози*, Београд 2021, 99–109.
- Орбин, Мавро, *Краљевство Словена*, коментари и извори Сима Ћирковић, Београд 2006².
- Орбини, Мавро (Мавроурбинъ), *Книга историография початия имене, славы, и разширения народа славянского, и ихъ цареи и владѣтели подѣ многѣми имянами, и со многѣми царствїями, королевствами, и провинціями*, Санктпетербург 1722.
- Pelzel, Franz Martin, *Kurzgefasste Geschichte der Böhmen von den ältesten bis auf die itzigen Zeiten*, K.K. Schriften bey St. Clemens, Prag 1774.
- Пишчевић, Симеон, *Историја српског народа*, приредио и предговор написао Ђорђе Ђурић, превели Ненад Спасић и Милица Спасић, Нови Сад – Шид 2018.
- Радојчић, Никола, *Српски историчар Јован Рајић*, Београд 1952.

- Раичъ, Јован, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ*, часть 1, Въ Виѣннѣ 1794.
- Раичъ, Јован, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ*, часть 2, Въ Виѣннѣ 1794.
- Ристић, Љубица, „Прилог проучавању Пишчевићевог рада на историји српског народа”, *ИЧ*, XXV–XXVI (1978–1979), 99–116.
- Рудић, Срђан, „Прилог познавању страдања босанске властеле након пропасти краљевства”, у: *Пад босанског краљевства 1463. године*, уредници Срђан Рудић, Дубравко Ловреновић, Павле Драгићевић, Београд – Сарајево – Бања Лука 2015, 273–290.
- Самарцић, Радован, „Ђорђе Бранковић”, *Сентандрејски зборник*, 1 (1987), 7–23.
- Taube, Friedrich Wilhelm von, *Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien und des Herzogthums Syrmien*, Leipzig 1777.
- Ћирковић, Сима, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- Ћирковић, Сима, „Рад Јована Рајића на историји Босне”, у: Ћирковић, Сима, *О историографији и методологији*, Београд 2007, 77–80.
- Ћирковић, Сима, „Рајићева Историја и почеци модерне историографије”, у: Ћирковић, Сима, *О историографији и методологији*, Београд 2007, 63–70.
- Ферјанчић, Божидар, Сима Ћирковић, *Стефан Душан краљ и цар (1331–1355)*, Београд 2005.
- Šišić, Ferdo, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1380–1416)*, Zagreb 1902.

Snežana Božanić

MEDIEVAL BOSNIA IN THE *HISTORY OF THE SERBIAN PEOPLE* BY SIMEON PIŠČEVIĆ

Summary

Simeon Pišćević (1731–1797) was a representative of the Serbian military elite and one of the most talented Serbian writers of the 18th century. He wrote the *Memoirs* and the *History of the Serbian People*. He joined Count Đorđe Branković, Pavle Julinac and Jovan Rajić in researching, documenting and continuously presenting the history of the Serbs from the earliest times. The paper provides an overview of medieval Bosnia in Pišćević's *History of the Serbian People*. The historical facts about Bosnia are fragmentary, presented more as sporadic information, without additional analysis or a systematic approach. At the very end of the eighth chapter, the author delves deeper into the history of Bosnia, particularly in the context of its fall under Ottoman rule in 1463. Although it contains numerous shortcomings, Pišćević's *History* should be viewed in the context of the era in which it was written. It represents a pioneering work that holds a significant place in the development of Serbian historiography and culture.

Keywords: Simeon Pišćević, *History of the Serbian people*, Bosnia, Middle Ages.

Славиша М. Вулић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
slavisa.vulic@ff.ues.rs.ba

UDC 94(497)"1878/1918"(048.84)

САРАЈЕВСКА РЕВОЛУЦИЈА 1878 АЛЕКСЕ Ј. ПОПОВИЋА

Апстракт: Алекса Ј. Поповић био је свједок бурних збивања у Сарајеву током посљедњих мјесеци османске владавине и крвавих сукоба са окупационим аустроугарским трупима. Свјестан њиховог значаја, неколико деценија касније одлучио је да, на основу личног сјећања, као и података које је сазнао од других људи, о споменутим догађајима напише књигу. Насловио ју је *Сарајевска револуција 1878*, окончавши писање почетком децембра 1905. године. Тежња нашег чланка је да прикажемо на који начин је Алекса Поповић представио турбулентна збивања у Сарајеву у вријеме „револуције” и истовремено да укажемо на грешке које је при томе правео, како у погледу хронологије, тако и при изношењу појединих чињеница.

Кључне ријечи: Алекса Ј. Поповић, Сарајево, „револуција” (отпор), Аустроугарска, окупација.

Алекса Ј. Поповић рођен је у Сарајеву 1854. године. Завршио је три разреда Српске реалке и руждију. Током посљедњих година османске владавине радио је (1872–1878) као чиновник у Рачунарском одсјеку владе Босанског вилајета. Са доласком аустроугарске управе, од 1879. до 1894. године обављао је дужност котарског писара у Бугојну и Дувну, након чега је прешао у Србију и запослио се у Министарству иностраних дела у Београду у коме је, током наредних девет година (1894–1903), радио као тумач за турски језик. У Сарајево се вратио 1903. године и у родном граду живио је до смрти, посљедњег дана децембра 1916. године.¹

Током свог живота, Алекса Ј. Поповић бавио се списатељским и преводилачким радом, а објавио је и српско-турски рјечник. Написао је укупно 18 књига, од којих су већина историјско-политичка дјела.² Једна од њих је и *Сарајевска револуција 1878*,³ која даје преглед збивања од почетка јула до друге половине августа споменуте године, с тим што на самом крају излази из тог оквира говорећи о судбини једног од кључних актера „револуције” – Хаци Лоја. Циљ аутора у овој књизи био је да, с једне стране, прикаже сукоб цивилних и војних представника османске власти са локалним „турским”⁴ првацима из Сарајева, након сазнања да је Аустроугарска на Берлинском конгресу добила право да

¹ Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave 1878–1918*, Izabrana djela, knj. IV, Sarajevo 1991, 182.

² Радославка Сударушић, „Алекса Ј. Поповић Сарајлија (1854–1916), писац и преводилац”, *Зборник радова са научног скупа „Наука и стварност”*, књ. XII-1, Пале 2018, 622.

³ Aleksa J. Popović Sarajlija, *Sarajevska revolucija 1878*, Sarajevo 1906.

⁴ Алекса Ј. Поповић у цјелокупном раду локално муслиманско становништво и прваке назива Турцима.

окупира Босну и Херцеговину, а с друге, да покаже како се у средишту вилајета смирио отпор који је букнуо против окупационих снага.⁵

Узрок и повод

Вијест о окупацији, по Поповићу, стигла је у Сарајево крајем јуна (почетком јула)⁶ 1878. године. Најприје су се јавиле гласине које су принудиле гувернера (валију) Мазхар-пашу⁷ да се консултује са својим замјеником Костан-пашом⁸, као и војним заповједником Велиудин-пашом⁹ и замјеником му Исмет-пашом¹⁰. Исмет-паша је потврдио да је претходне вечери чуо „да је некакав Стево талијански вицеонсул¹¹, зашао по чаршији па раструбио, да ће наша кона Аустрија привремено окупирати Босну и Херцеговину, [...] да као комшијска пријатељица мир и поредак у нашим узбуњеним земљама успостави, од ешкије и од народах силах и цијело оружје покупи”. Те вијести међу „браћом Турцима” изазвале су велику „узрујаност, из које може врло лако револуција да букне”. Плашећи се те могућности, као и одговорности османских цивилних и војних представника, уколико би дошло до таквог развоја догађаја, Исмет-паша је предложио да се затражи помоћ низама из Мостара, пошто је у Сарајеву број редовних војника није био довољан. С његовим приједлогом сложио се и Велиудин-паша, након чега је сагласност дао и гувернер

⁵ А. Ј. Поповић *Sarajlija, Sarajevska revolucija 1878*, 4.

⁶ Аутор у раду углавном користи стари календар, тек на посљедњим страницама свога дјела паралелно даје датуме по старом и новом календару. Ради прецизности у загради смо наводили датуме по новом календару и на мјестима гдје то Поповић није радио.

⁷ Ахмед Мазхар-паша, родом из Ускудара, истанбулске четврти, био је посљедњи турски валија у Босни. Функцију гувернера у Сарајеву преузео је током маја 1877. године (Н. Крешевић, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 75). О именовању Мазхар-паше писао је и Алекса Ј. Поповић у свом другом дјелу *Хаџи Лојина буна у Босни* (Алекса Ј. Поповић, *Хаџи Лојина буна у Босни*, Београд 1897, 22–24).

⁸ Костан-паша (у неким изворима и литератури Констан или Констант-паша), од краја 1875. вршио је дужност мутесарифа у Гацку. Након укидања гатачког санџака, фебруара 1877. године, постављен је на мјесто замјеника гувернера (Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869–1878*, Теџанј 2016, 484, 588–589). Постоји неслагање о његовом поријеклу. Алекса Поповић га назива Јерменином, Хамдија Крешевића пише да је Грк, док га Раде Петровић означава уопштено хришћанином.

⁹ Вели-паша је дужност војног команданта обављао од априла 1876. године.

¹⁰ За разлику од тројице претходно наведених високих службеника, Мустафа Исмет-паша Узунџић (Узуновић) потицао је са простора Босанског вилајета. Рођен у Сарајеву 1837, Узунџић је током 1879. напустио Босну и Херцеговину и преселио се у Османску царевину у којој је и окончао свој живот 1892. године (Н. Крешевић, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 81).

¹¹ Стево Петрановић, истакнути српски национални и културни дјелатник, родио се у Далмацији. У вријеме наведених збивања обављао је дужност драгомана (преводиоца) италијанског конзулата у Сарајеву, а не вицеонсула, како то наводи Поповић. Оштро се противио аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине, пишући у том смјеру и чланке у новосадској *Застави* (Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, *Sarajevo*, 15. јула 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, priredio Berislav Gavranović, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Grada, Knjiga XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 14, Sarajevo 1973, dokument br. 97*; Димитрије-Мита Клицин, *Споменица Стеве Петрановића, националног борца (1835–1913)*, Нови Сад 1937, 3, 20). Због својих ставова дошао је у сукоб са једним службеником аустроугарског конзулата који му је отворено пријетио вјешањем (*Застава*, бр. 112, 19/31. јула 1878). Након уласка аустроугарске војске у Сарајево, да би избјегао хапшење, био је приморан да напусти Босну (Rade Petrović, „Отпор Austro-Ugarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)”, *Prilozi*, 14–15 (1978), 378–384).

Мазхар-паша, с тим да је у погледу окупације истакао да је нужно да се сачека извјештај Високе порте без чијег става није могао да предузима било какве кораке.¹²

Састанак је, по Поповићу, прекинуо долазак аустроугарског генералног конзула Васића.¹³ Након пријема, Васић је гувернеру и његовом замјенику прочитао шифровани телеграм којим су га надлежне власти из Беча обавјештавале да је на Берлинском конгресу, чланом 25, Аустроугарској повјерено да окупира Босну и Херцеговину и успостави мир и стабилан поредак. Наведено је да аустроугарска војска у провинције улази као пријатељска, те да је пограничним трупима већ издата наредба да на одређеним мјестима уђу у Босну и Херцеговину. Информација је изазвала запрепашћење међу турским цивилним управницима, након чега је Мазхар-паша рекао да они до тог тренутка о томе нису добили било какво званично обавјештење из Цариграда. Замолио је конзула Васића да за два до три дана заустави улазак аустроугарских трупа, док они не добију неопходне информације и наређења; у супротном, османска војска би морала да се супротстави окупационим трупима. Плашио се и да би, уколико народ сазна за донијету одлуку, у цијелом вилајету могла избити „револуција” која би за последицу могла да има масован покољ хришћанског становништва. Васић је прихватио изнесене аргументе и обећао да ће одмах затражити да се прелазак аустроугарске војске у Босну и Херцеговину привремено

¹² А. Ј. Поповић *Sarajlija, Sarajevska revolucija 1878*, 6–7.

Иако је био велики противник окупације, Стево Петрановић није био човјек који је у Сарајево донио вијест о одлуци Берлинског конгреса да Аустроугарска окупира Босну и Херцеговину. Према извјештајима страних дипломата, учинио је то, почетком јула, генерални конзул Аустроугарске Конрад Васић. Након што је добио званичну информацију од министра спољних послова Андрашија (Grof Julije Andrássy konzulu Vasiću, Већ 2. јул 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 65), Васић је 3. јула увече о окупацији обавијестио тројицу локалних муслиманских угледника, а тек сљедећег дана и гувернера Мазхар-пашу (Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 7. јул 1878, Isto, dok. br. 81).

Начин на који је становништво Сарајева сазнало о окупацији коментарисали су француски и енглески конзул Патен и Фримен, као и отправник послова италијанског конзулата у Сарајеву Усиљи. Закључили су да је Васићева активност била погрешна и неразборита – о томе је требало најприје тајно обавијестити власт која би за то припремила становништво, или би бар предузела све мјере да до испоњених немира не дође, а не одмах угледне грађане и обично становништво. Уз то, Усиљи је размишљао да би можда најбоље било да Васић уопште није говорио о окупацији (Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 12. јула 1878, *Louis Patin – Bosna očima francuskog konzula*, priredio Muhamed Nezirović, Sarajevo 1992, dok. br. 10; National Archives of the United Kingdom, Foreign Office Archives, London (NA, FO) 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna-Serai, 10th July 1878, no. 45; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, July 10, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацији Сарајева 1878*, приредио Милош Ковић, Мешовита грађа, Miscelanea, Нова серија, књ. XXXII (2011), док. бр. 7; Rade Petrović, „Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine, prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu”, *Međunarodni naučni skup povodom 100. godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878 godine*, tom 3, Sarajevo 1977, 355).

¹³ Конрад Васић рођен је у Љубљани 1822. године и имао је богато дипломатско искуство. Од фебруара 1857. обављао је дужност отправника послова аустријског конзулата у Сарајеву, а од јуна 1859. генералног конзула. Почетком 1862. прешао је у Београд на мјесто отправника послова тамошњег Аустријског генералног конзулата. Од јуна 1864. до новембра 1868. служио је у Мостару као замјеник конзула, а од јануара 1871. био је конзул у Цариграду и Скадру. Током Велике источне кризе имао је врло активну улогу и провео у Херцеговини скоро годину дана. Крајем 1877. године, по други пут у каријери, именован је на мјесто генералног конзула Аустроугарске у Сарајеву (*Српски биографски речник, II (В–Г)*, Нови Сад 2006, 89).

обустави. Након његовог одласка османски званичници написали су Порти опширан телеграм у коме су од ње затражили информације о одлуци Берлинског конгреса, као и упутства о даљњем поступању и понашању према аустроугарским окупационим трупам.¹⁴

Исмет-паша је потом замолио гувернера да позове сарајевске муслиманске прваке и обавијести их о садржају Васићева телеграма, да им објасни да о окупацији није добио никакву информацију из Цариграда и да, све док се то не догоди, не може ништа да предузима ако аустроугарска војска покрене своје трупе. Као разлог за свој приједлог навео је да је неопходно чути и мишљење првака, а везир би имао додатну корист јер би тиме, истовремено, са себе збацио одговорност за могућу реакцију на окупацију. Да би се избјегло да неко други о свему обавијести прваке, сматрао је да је неопходно позвати их одмах.¹⁵

На разговор са гувернером дошло је око 40 сарајевских првака, а предводили су их Хаци Хафиз Каукчија и Хацијамаковић.¹⁶ Вијест о окупацији дочекана је међу њима врло негативно, изазивајући „огорчење и узрујаност”. Неки од првака су сматрали да се све то „неће без крви свршити” и заговарали су оружани отпор, док су други, они умјеренији, предлагали да се с тим сачека све док не стигну неопходна упутства из Истанбула. Тиме је сједница окончана, и прваци су отишли у чаршију да обичном народу пренесу каква их судбина очекује.¹⁷

„Револуција”

Наредног дана, по Поповићу, „Турци” су од раног јутра почели да оштре ханцаре и ножеве. Један од њих свједочио је српском газди да су се „Турци” током читаве ноћи договарали шта да раде. Требало је да се сви способни за оружје наоружају, затворе чаршију и оду у гувернеров конак, њега и све османске чиновнике збаце или побију, и

¹⁴ А. Ј. Поповић Сарајлија, *Sarajevska revolucija 1878*, 7–10.

У погледу сусрета Васића са гувернером Поповић наводи тачне податке, изузев дијела у коме каже да је пограничним аустроугарским трупам већ била издата наредба да на одређеним мјестима уђу у Босну и Херцеговину. На одлагање покрета трупа није утицала молба Мазхар-паше, већ чињеница да је Двојна монархија настојала да за окупацију придобије и Османску царевину (Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Pera, 29. јун 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 61). На такав став у великој мјери утицало је мађарско јавно мњење које се противило окупацији или анексији Босне и Херцеговине, сматрајући то непоштеном према Турској, и не желећи повећање броја јужнословенског становништва (Endre Arató, „Mađarsko javno mnjenje i Bosna i Hercegovina”, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878*, том II, Сарајево 1977, 39, 45).

¹⁵ А. Ј. Поповић Сарајлија, *Sarajevska revolucija 1878*, 10–11.

¹⁶ По Кечету, Швајцарцу који је у то вријеме радио као лекар у Сарајеву, и Каукчија и Хацијамаковић били су вјерски занесењаци, али су се разликовали по томе што се Каукчија још у ранијем периоду показивао као бијесан мрзитељ хришћанства, док се Хацијамаковић, који је оцијењен као поштен и повучен човјек, ангажовао тек пошто је постао увјерен да османска власт више није била у стању да брани Босну (Josef Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, Wien–Leipzig 1905, 73–75). И један и други рођени су у Сарајеву, Хацијамаковић 1814. или 1815, а Каукчија око 1820. године (Н. Креšевљакović, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 130, 135).

¹⁷ А. Ј. Поповић Сарајлија, *Sarajevska revolucija 1878*, 11–13.

преузму управу земље, с тим да рају нико не дира. Око подне почели су да реализују план. Дућани су затворени, а наоружана гомила, око 5000 људи, слила се пред гувернеров конак. Предводници незадовољника ушли су у конак и започели разговоре са Мазхар-пашом, који им је појаснио да се још увијек не зна да ли ће Аустрија окупирати Босну и Херцеговину и да он у то лично не вјерује све док не добије потврду од Високе порте. Гувернерове ријечи су умирале прваке и увјериле их да је окупација немогућа све док је не одобре султан и османска влада. Након тога се и узбуњени народ привремено стишао, па се пред вече и чаршија поново отворила.¹⁸

Од тог тренутка „Турци” су напетом ишчекивали „добре, или зле гласе из гордога Стамбола” и истовремено се, за сваки случај, спремали за рат. Скупљали су се, током вечери, по кафанама и пријетили „Швабама” да ће они видјети „шта су Бошњаци”, да нису „бива мачији кашаљ”, пошто су их већ више пута тјерали од својих граница. Други су говорили „да треба за дин и ватан немилице гинути”, док су остали слушали и одобравали. Такво стање трајало је, по Поповићу, шест до осам дана,¹⁹ након чега се међу народом изненада појавио Хаџи Лојо,²⁰ „прави покретач револуције”. Његова појава подстакла је гласове да су Аустријанци већ прешли у Босански Брод и да даље напредују, што је изазвало велику узнемиреност и „дреку” по турским махалама, а хришћане и Јевреје натјерало да се скривају по кућама и стрепе од могућих немира.²¹

¹⁸ Isto, 14–15.

О нередима у Сарајеву током 5. јула и збивањима око Конака упореди: NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 5th July 1878, no. 44; NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 10th July 1878, no. 45; Acting Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Seraï, July 5, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 2; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Seraï, July 10, 1878, Исто, док. бр. 7; Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 7. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 81; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 12. jula 1878, *Louis Patin – Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 10; J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 80.

¹⁹ A. J. Popović Sarajlija, *Sarajevska revolucija 1878*, 15–16.

Иако су 5. јула били најизраженији, немири слабијег интензитета настављени су у Сарајеву све до 9. јула када је, користећи долазак једног батаљона Анадолаца, Исмет-паша Узунџић, уз валијину сагласност, успоставио ред и мир. Истјерао је бунтовнике из конака и наредио војсци да током вечери запосједне важне прилазе граду чиме је спријечио да било ко из предграђа наоружан уђе у град. Наређено је да се отворе сви дућани, а становништву и њиховим предводницима је било онемогућено окупљање. Захваљујући свим тим мјерама, током вечери 9. јула, као и наредног дана, град је у потпуности повратио свој мир (Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 10. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 88; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 12. jula 1878, *Louis Patin – Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 10).

²⁰ Салих Вилајетовић, познатији као Хаџи Лојо, потицао је из врло сиромашне породице. Најприје се бавио добављањем грађевинског материјала и кријумчарењем херцеговачког дувана, а као фанатик широј јавности је постао познат у зиму 1871–1872. године када је покушао да спријечи изградњу српске цркве у Сарајеву. Почетком 1876. одметнуо се у хајдуке и вршио насиља над хришћанима, па је власт била принуђена да га гони. Тиме је постао омиљен међу доњим слојевима муслиманског становништва које је у њему видјело хероја борбе против омрзнутих османских чиновника, борца за ислам и старе бошњачке привилегије и права, због чега му је и пружало максималну могућу подршку, па су сви покушаји власти да га ухвате били неуспјешни (Fra Grga Martić, *Zapamtćenja*, Zagreb 1906, 103; Васо Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд 1996, 282–283).

²¹ A. J. Popović Sarajlija, *Sarajevska revolucija 1878*, 16.

Немири су поново букнули 7. (19) јула. Тога дана, око подне, чаршија се поново затворила, а маса наоружаних људи, на челу са Хаџи Лојом, упутила се пред гувернеров конак и почела да пуца. Тражили су од гувернера да одмах активира редовну војску која би им помогла да крену у сусрет „Швабама”, за које се тврдило да су већ стигли до Дервенте. Мазхар-паша им је одговорио да је стигао телеграм из Цариграда који је потврдио да је Европа овластила Аустрију да окупира Босну и Херцеговину и да она долази као пријатељска земља, на кратак рок, да успостави ред. Истакао је да је султан наложио да се она дочека пријатељски и да зато он не може да им испуни захтјев и нареди низаму да се придружи гомили. Умјесто да их умире, гувернерове ријечи су само додатно узнемириле масу која је навалила на конак и растјерала Мазхар-пашу и чиновнике. Османлијама су, при томе, рекли да су свргнути и да „неодложно пртљају” у Цариград.²²

Побуњеници су потом кренули ка великој касарни у којој су били војни команданти са низамом. Галамећи и пријетећи, тражили су да им се низами дају у помоћ, али енергични Исмет-паша Узунџић им је поновио наредбу из Цариграда да Аустрију морају да дочекају пријатељски. Истакао је да је све то комешање узалудно и да им он не може дати ниједног низама. Ако неки од редовних војника жели да им помогне, мора би да скине униформу. Иако помирљиве, Узунџићеве ријечи су само додатно потпалиле гомилу која је почела да пуца по касарни, што је трајало док им се неки низами нису придружили. Понашање гомиле наљутило је Исмет-пашу па им је показао топове смјештене изнад касарне и запријетио им да их оставе на миру или ће порушити све њихове махале.²³

Извјештаји страних конзула показују да се Хаџи Лојо знатно раније укључио у споменута збивања. Енглески конзул Фримен је већ 28. јуна извјестио да се Хаџи Лојо, кога назива пљачкашем и убицом, задњих осам дана налази у Сарајеву. Истакао је да власти, иако су биле упознате с тим, нису ништа предузеле да би га привеле правди (NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 28th June 1878, no. 42; Acting Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Seraï, June 28, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 1). Када су 5. јула избили нереди, Хаџи Лојо је замахнуо зеленом заставом и постао један од водећих људи „руље”, настављајући да игра кључну улогу и у данима који су услједили (Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 7. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 81; Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 10. jul 1878; Isto, dok. br. 88).

²² A. J. Popović Sarajlija, *Sarajevska revolucija 1878*, 17.

Поновни немири букнули су не 19. него 27. јула, након што је аустроугарски конзул Васић становницима Сарајева подијелио *Прокламацију* у којој је најављен скори долазак трупа Двојне монархије. Алекса Поповић у свом тексту даје упрошћен приказ нових немира и сукоба око Конака. Детаљније о томе, о различитим погледима на узроке избијања немира, као и о збацивању вишевијековне османске власти, вид. у: Прокламација, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 144; Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 27. jula 1878; Isto, dok. br. 128; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 5. augusta 1878, *Louis Patin – Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 13; NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Seraï, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 12; J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 86–87; Н. Креševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 90–94).

²³ A. J. Popović Sarajlija, *Sarajevska revolucija 1878*, 18.

Исмет-паша у ово вријеме више није био привремени војни заповједник. С обзиром на то да овај догађај не спомињу други извори, врло је могуће да је Поповић његову улогу из времена првих нереда пренио у збивања која су се одиграла крајем јула, током ових нових нереда, поготово што је став Хафиз-паше, који је на положај војног заповједника дошао након њега, био знатно попустљивији и другачији.

Исказана пријетња натјерала је побуњенике да се повуку у махале, након чега су изабрали „нову револуционарну владу”. На мјесто новог гувернера постављен је Исмаил-бег Селмановић, искусни првак из Пљеваља, који је нову дужност прихватио преко воље. Судска и административна власт престале су да раде, а умјесто њих постављена је мјесна полицијска управа. Њени префекти наредили су потом да нико не смије да носи „швапске хаљине”, и да свако мора да се преобуче у народне. Сваки Турчин и хришћанин морао се наоружати и ићи пред „Швабу”. Нове власти јавиле су Порти да су гувернер и османски чиновници збачени, а да војни команданти не пристају да им дају у помоћ ниједног низама, па су замолили владу у Цариграду да им пошаље војску и неког енергичног пашу да им постане вођа. Порта је након тога именовала Ферика Хафиз-пашу и дала му упутства шта да ради.²⁴

Веома значајну улогу током „револуције” имао је Хаџи Лојо. Он је, користећи околности, из сарајевске „хапсане” пустио све затворенике, међу којима су неки били у тешким оковима. Тих дана уз њега је увијек било двадесет до тридесет наоружаних присталица, Никшићана и Пазараца, „од зла оца и горе мајке”. Без обзира на ту тврдњу, и Поповић, међутим, свједочи, да је Хаџи Лојо, иако се могло очекивати другачије, у више прилика одиграо позитивну улогу. Пушкама старог кова наоружао је и неколико стотина Срба и католика, чиме је смањив њихов страх од могућег погрома. Дао је пратњу Мазхар-пашу да безбједно напусти Сарајево и оде до Пљеваља, а спасио је и живот његовом замјенику. Костан-паша је најприје покушао, кријући се, само с једним момком, да побјегне ка Босанском Броду, али гомила га је дочекала у Сарајевском пољу, вратила пред Ташлихан, избацила га из кола и разграбила му пртљак. У критичном тренутку појавио се Хаџи Лојо и заштитио га. Пошто је том приликом остао потпуно без новца, Костан-паша је при одласку помогао сарајевски газда Ристо Бесаровић, који му је дао новац, на зајам или поклон.²⁵

²⁴ Isto, 18–20.

Поповић износи погрешне податке и за Смаил-бега (Исмаил-бега) Селмановића, као и за Хафиз-пашу. Смаил-бег Селмановић током нереда није био постављен за гувернера, већ за војног команданта (J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 89; Владислав Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела, књ. I, Сарајево 1981, 295). Хафиз-паша, с друге стране, био је присутан у Сарајеву већ од 12. јула, након што га је Порта поставила за војног заповједника у Босни (NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna-Seraï, 18th July 1878, no. 46; Acting Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Seraï, July 18, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 10) и у том својству је дочекао споменуте нереде током којих га је побуњени народ поставио на мјесто привременог валије (J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 89; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 294).

²⁵ А. Ј. Поповић Sarajlija, *Sarajevska revolucija 1878*, 20–21.

О позитивној улози Хаџи Лоја током „револуције” налазимо потврду и у другим изворима (Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 5. augusta 1878, *Louis Patin – Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 13; J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 90–91). Поповић износи грешку једино у погледу смјера којим је Костан-паша покушао да побјегне. Умјесто ка Босанском Броду, он се био упутио ка Мостару (NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna-Seraï, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Seraï, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 12).

Отпор окупационим трупима и пад Сарајева

Све активности нових власти биле су усмјерене у правцу припрема за рат.²⁶ Свуда по Сарајеву лупали су бубњеви, а Хаџи Лојо је трчкарао по махалама и подстицао народ на отпор. Након окупљања, неколико хиљада бораца под вођством Хаџијамаковића и Халачевића отишло је ка Зеници. Привремени гувернер Смаил-бег Селмановић саставио је војну комисију, а наредио је Србима да и они направе своју, да би скупили што више војника. Српска војна комисија, на чијем челу су били Петро Петровић и неке газде, прикупила је неколике десетине људи из нижег сталежа. Имућнији људи су умјесто себе слали замјенике, углавном покупљене по кафанама. За предводника Срба (бинбаша) комисија је поставила младог Риста Бујака, опанчара, и дала му је 300 дуката и бијесна вранца. „Српску назови војску” у порти нове цркве благословио је владика Антим, након чега се она упутила ка Јајцу да дочека „Швабе”. Пошто су их сматрали страшљивим и неспособним за рат, Хаџи Лојо и друге војсковође су за Јевреје, умјесто слања војске, предвидјели да прикупе новац. Том приликом присилно је скупљено милион гроша, али Поповић констатује да се не зна ко је, на крају, узео тај огромни новац.²⁷

Тих дана у Сарајево је стигао и нови гувернер Хафиз-паша. Пратио га је пљеваљски муфтија Ибрахим-ефендија, са неколико стотина Арнаута и Херцеговаца, који је већ сутрадан кренуо даље и по источној Босни скупио још неколико хиљада „турских” добровољаца. Стигавши у Доњу Тузлу, муфтија се утврдио и однио сјајну побједу над аустријском војском коју је предводио генерал Сапари. Потом је овај „див јунак” прокрчио себи пут ка Добоју гдје се три недјеље храбро тукао са „Швабама”.²⁸

²⁶ А. Ј. Поповић Сарајлија, *Sarajevska revolucija 1878*, 19.

²⁷ Исто, 21–23.

О припремама за отпор аустроугарским окупационим трупима, као и о доприносу Срба и Јевреја, сем драгоцјених података самог Поповића, писали су и други савременици (NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 12; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 5. augusta 1878, *Louis Patin – Bosna očima francuskog konzula*, док. бр. 13; J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 94–97).

²⁸ А. Ј. Поповић Сарајлија, *Sarajevska revolucija 1878*, 23–24.

Поповић и у овом случају мијеша догађаје, с тим да сада погрешно наводи и име важне личности. Како смо већ истакли у напомени број 23, Хафиз-паша је стигао у Сарајево 12. јула, дакле знатно прије „револуције”. Том приликом у његовој пратњи био је и пљеваљски муфтија Мехмед Вехби-ефендија Шемсекадић (не Ибрахим-ефендија) који је наредних дана држао ватрене говоре против аустроугарске окупације, изазвавши одушевљење међу муслиманским становништвом (Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 15. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, док. бр. 97; Димитрије-Мита Клицин, „Отпор муслимана против окупације Босне и Херцеговине 1878. године”, *Гајпет – календар за годину 1939*, Сарајево 1938, 230). Шемсекадић је рођен у Пљевљима (Таслица), највјероватније 1829. године. Школовао се у Сарајеву и Цариграду и постао учен човјек и одличан говорник. За муфтију је именован 1866. године. Често је волио да долази у главни град Босанског вилајета, па је успоставио чврсте везе са тамошњим муслиманским становништвом које га је веома поштовало (Hajrudin Ćurić, „Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića u otporu protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine godine 1878”, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini”*, Sarajevo, 1979, 325–326). Након вишедневне кампање против окупације, муфтија је Сарајево напустио 20. јула 1878. (Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 25. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u*

Плашећи се покоља, хришћани су током „револуције” живјели у страху. Поповићу, до тога, ипак, није дошло захваљујући неким „свјесним Србима”, који су обилно користили мито и поклоне. У томе се истицао Петракија Петровић, који је једном приликом Хаџи Лоју поклатио скупотјени ћурак. Ћурак је, наводно, припадао Хусеин-бегу Градашчевићу, Змају од Босне, и вриједио је 300 дуката. Иако је током јула владала велика врућина, поносни Хаџи Лојо га је непрестано носио захваљујући чему се сав био претворио у голу воду, што је изазвало подсмјех неких „Турака”.²⁹

Нови гувернер Хафиз-паша није био присталица сукоба и савјетовао је „турској” комисији да се окани узалудне погипије јер се не могу носити са Аустроугарском чији боравак је требало да буде привремен, а не сталан. Истицао је да је и Порта пристала на то, па није могла да помогне, услед чега је препоручивао да се аустроугарске трупе дочекају пријатељски, а непотребно крвопролиће заустави. Његов став су с одобравањем прихватили припадници трговачког сталежа и неки помирљивији људи, али не и они из нижег сталежа, поготово што се у то вријеме десила побједа над „Швабама” између Маглаја и Добоја. Када су, међутим, ускоро почеле да стижу вијести о поразима босанске војске, Хафиз-паша је, уз подршку још неких противника рата, закључио да би требало смакнути Хаџи Лоја, „правог иницијатора револуције”. Позвали су га на вечеру и ставили му у халву отрова. Али Хаџи Лојо, „див јунак који је сам могао печено јање појести”, кад му је позлило оде у бању, „избљује се” и спаси себи живот. Иако га је овом приликом похвалио, Поповић на сљедећем мјесту констатије да се Хаџи Лојо, „најпопуларнији агитатор револуције”, максимално окористио њоме, добро напунивши своје џепове туђим дукатима.³⁰

doba Austrougarske okupacije 1878. godine, dok. br. 122), а вратио се 4. августа (J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 98), одигравши врло значајну улогу у борбама са аустроугарским трупама, о чему, уз наведене грешке у хронологији, пише и Поповић.

²⁹ A. J. Popović Sarajlija, *Sarajevska revolucija 1878*, 24–25.

За причу о ћурку (крзну) вид. и: J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 89.

³⁰ A. J. Popović Sarajlija, *Sarajevska revolucija 1878*, 26–28.

Хафиз-паша је наступао умјерено од самог доласка у Сарајево 12. јула и заговарао је мирно држање (Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 15. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 97). Истовремено, међутим, ништа није учинио да би дотукао покрет који се противио окупацији (Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 26. jula 1878, *Louis Patin – Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 12). Штавише, свом пријатељу Кечету отворено је признао да нико не може да очекује од Османског царства да зарад интереса друге силе дође у сукоб са сопственим поданицима (J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 84). Слично држање имао је и након именовања за привременог валију и сукоба са аустроугарским окупационим трупама.

Покушаје ликвидације Хаџи Лоја халвом потврђује и Хамдија Крешевљаковић, с тим да као кључног човјека који је покушао то да учини наводи Исмет-пашу Узунлића, а не Хафиз-пашу (H. Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 106, 153).

О користи коју је Хаџи Лојо имао од „револуције”, сем приче о ћурку, потврду дају и извјештаји енглеског и аустроугарског конзула (NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna-Seraï, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Seraï, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 12; Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Mostar, 4. avgusta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 166).

У међувремену, аустријске трупе су непрестано напредовале ка Сарајеву, па је на Илиндан, 2. (14) августа, стигла информација да су „усташке” чете свуда разбијене и да од побједе нема ништа. То умири до тада бијесне руље и преста њихово „урликање”. Хафиз-паша овакав развој ситуације видје као прилику, па нареди да се од чланова свих вјерских заједница направи депутација која би отишла у Зеницу и аустријском генералу Филиповићу понудила пријатељски дочек. Поповић нема јасне информације како је споменута делегација прошла, али по оном што се причало Филиповић их је дочекао и испратио „горопадно”, што је код „Турака” изазвало огорчење и одлуку да наставе рат. Без обзира на то, Хафиз-паша и његови сљедбеници међу домаћим становништвом нису одустајали од намјере да убију Хаџи Лоја. Позвали су га у конак, али на степеницама он се сам случајно ранио у ногу, након чега су га његови пратиоци одијели.³¹

По повратку депутације Смаил-бег Селмановић сакупио је добровољце с намјером да дочекају „Швабе” надомак Бусоваче, у кланцима Клокота. На том мјесту одиграла се битка, током које су „усташе” доживјели крвав пораз. Преживјели су се разбјежали „тако, да се није знало, куда се толики свијет на један пут сакри, и у бездну пропаде”. Пораз је доживио и Хаџијамаковић, који се борио у правцу Какња, након чега се повукао у Сарајево, с намјером да окупи раштркану војску и брани град. Приближавање аустријске војске подстакло је многе „Турке” из околине да побјегну у Сарајево, рачунајући да им је у њему безбједније.³²

Напад на Сарајево започео је у зору 7. (19) августа. По Поповићу, „љути бој” трајао је пуних осам сати, а пламен је избио само тамо гдје су турске жене и мушкарци пуцали на окупационе војнике. Међу њима највише је било „браће” Мађара, коју су гладне и жедне нахранили српски становници. „Неке жене биле су толико дрске да су од солдата наплаћивале... а већина су их бесплатно служиле.”³³

³¹ А. Ј. Поповић Сарајлија, *Sarajevska revolucija 1878*, 29–30.

Депутација је генерала Филиповића посјетила 10. августа, дакле раније него што то Поповић наводи. Дочекана је врло лоше. Филиповић им је запрјетио да би, „ако би на његове трупе био испаљен још један метак, он држао кукавичке становнике Сарајева одговорним за све што се догодило у цијелој покрајини, и нанио би такву освету граду која се не би заборавила вијековима” (NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna-Seraï, 17th August 1878, no. 51; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Seraï, 17th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 15). У истом извјештају енглеског конзула налазе се и подаци о Хаџи Лојином саморањавању.

³² А. Ј. Поповић Сарајлија, *Sarajevska revolucija 1878*, 30–31.

О наведеним борбама вид. Mehmedalija Bojić, „Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine”, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini”*, Сарајево, 1979, 84; Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije 1878–1918*, Сарајево 2007, 23.

³³ А. Ј. Поповић Сарајлија, *Sarajevska revolucija 1878*, 32–33.

Називање Мађара „браћом”, опис односа српских жена према њима, као и завршни став према „револуцији”, изнесен на крају рада, риједак су тренутак испољавања Поповићеве субјективности у овој књизи.

Сликовит опис о учешћу жена и дјецe у борбама у Сарајеву даје: Ljubica Mladenović, „Osvajanje Sarajeva 1878. g. u svjedočanstvima očevidaca, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, II (1966), 255–256, 258.

Први дани окупационе управе у Сарајеву

Долазак окупационих трупа у потпуности је промијенио стање у Сарајеву. Чаршија, која је била скоро мјесец дана затворена, поново је отворена. „Швапски” војници били су пуни новца и требале су им разне потрепштине, што је домаћим становницима пружио прилику да зараде. Генерал Филиповић издао је најприје прокламацију у којој је правдао окупацију да је пријатељска, а одмах затим и наредбу да становници морају да предају своје оружје. Оштро је запријетио да ће онај који то не учини бити строго кажњен. Народ је жалио што мора да преда оружје наслијеђено од својих предака, али суочен са могућим казнама био је принуђен да послуша. Православним митрополитима наређено је да у литургијама спомињу име аустроугарског цара.³⁴

Окупационе власти приступиле су потом трагању за вођама устанка. По Поповићу, важну улогу у том процесу одиграли су локални хришћани, али није желио да открије њихова имена. Један од кључних противника окупације Хацијамаковић предао се сам. Осуђен је на вјешала, а при извршењу казне држао се врло храбро, хладнокрвно чекајући извршење, због чега га је Поповић назвао „див јунаком”. Сасвим другачије држао се Хаци Халачевић. Осуђен на „мушкетање”, „као страшивица у пола мртв”, молио је за помиловање, али његова молба није уважена.³⁵

Послије саморањавања у конаку, Хаци Лојо је са сљедбеницима побјегао на Романију. Након што су му „разјагмили” новац, пратиоци су га напустили и разбјежали се. Окупационе власти пронашле су Хаци Лоја близу Горажда, али тек након што је објављена царска амнестија за све кривце устанка. Стрпали су га у привремену болницу гдје су му ампутирали рањену ногу. Војни суд осудио га је на пет година робије у Терезијенштату. Након одлежане казне, Хаци Лојо је отишао у Меку, са породицом и чувеним ћурком, гдје је, послије неколико година, и умро.³⁶

Закључак

Сарајевска револуција 1878 је користан историјски извор, иако има значајне слабости којих је био свјестан и сам аутор. Проблем није само у неизреченим подацима него и у чињеници да су неки од наведених података нетачни или хронолошки непрецизни, што и није необично с обзиром на то да је временска дистанца утицала на сјећање савременика и учинила их несигурним. Иако су узроци немира у Сарајеву јасни, Поповић није правилно уочио непосредне поводе који су довели до њиховог избијања.

³⁴ A. J. Popović Sarajlija, *Sarajevska revolucija 1878*, 33–34.

О активностима окупационе управе непосредно након заузимања Сарајева вид. и: NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna-Seraï, 22th August 1878, no. 52; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Seraï, 22th August 1878, *Британци и Хаци-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 16; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 28. avgusta 1878, *Louis Patin – Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 16).

³⁵ A. J. Popović Sarajlija, *Sarajevska revolucija 1878*, 34–36.

³⁶ Isto, 31–32, 36–37.

Умјесто са дјеловањем аустроугарске дипломатије и њеног генералног конзула Васића, он покретање првих немира повезује са активношћу српског националног радника Стева Петрановића, а избијање других немира и саме „револуције” са доласком Хаци Лоја, иако је он био присутан у Сарајеву још прије почетка првих нереда. Поповић је свјестан постојања двије фазе нереда, али мисли да је размак између њих био 6–8, умјесто 22 дана. Несналажење у хронологији догађаја доводи га до мијешања података па поједина збивања из прве фазе преноси у другу, што је видљиво на примјеру објашњења улоге Исмет-паше Узуновића и Хафиз-паше. Тиме ствара збрку и уноси збуњеност и упућенијем читаоцу. Поповић правилно износи ставове Порте која позива на уздржаност, али због недостатка информација није у стању, као поједини страни конзули, да уочи дубоку политику османске владе која, док наводно смирује прилике, истовремено шаље огромне количине наоружања у провинцију. Она не само да онемогућује дефинитивно гушење нереда већ и помаже ревитализацију побуњеничког покрета након његовог неуспјеха током првих немира.

Поповићев стил писања је занимљив, зачињен данас ријетко кориштеним изразима и ријечима. Поповић је повремено склон и драматизацији, што је посебно видљиво у почетној фази рада када *Сарајевска револуција 1878* више личи на књижевно дјело него на историјски приказ догађаја. Међутим, он се врло брзо враћа у стање озбиљног приповједача и његово изношење збивања је објективно. Субјективност се у одређеној мјери осјећа тек на самом крају рада, када мађарске војнике који су учествовали у окупацији Сарајева назива „браћом” и истовремено критикује поједине српске жене које су им наплаћивале храну, иако наводи да је већина то учинила без накнаде. Коментаришући одузимање оружја након пада Сарајева, он констатује да је то посљедица „несмишљене жалосне револуције” због које се народ љуто „кајао и клео покретаче тог лудог и трагичног народног устанка”. Поповић „револуцију” назива и „не упутном и неразмишљеном” и истиче да је „много невиних жртава пограбила” и народу донијела „мржњу нових господара, који су били пошли пријатељским начином да узбуњени народ умире и пријекно потребни ред и рад установе”. Овакав негативни став према „револуцији” посебно је занимљив јер је у супротности са оним што је Поповић писао осам година раније у свом раду „Хаци Лојина буна у Босни”, али то вјероватно може да се објасни чињеницом да је рад о Хаци Лоју настао током његовог вишегодишњег боравка у Србији, у вријеме када је скинуо „са врата љути и несносни јарам подле окупаторке”, а *Сарајевску револуцију 1878* написао је након свог повратка у Сарајево, које је у то вријеме и даље било под аустроугарском управом.

Све изнесене слабости утицале су да су многи заобилазили ово Поповићево дјело, али без обзира на то сматрамо да *Сарајевска револуција 1878* заслужује пажњу истраживача, с тим да у њеном коришћењу треба бити врло опрезан.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, priredio Berislav Gavranović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, Knjiga XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 14, Sarajevo 1973.
- Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, приредио Милош Ковић, Мешовита грађа, Miscelanea, Нова серија, књ. XXXII (2011), 381–414.
- Застава*, 1878.
- Koetschet, Josef, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, Wien–Leipzig 1905.
- Louis Patin – Bosna očima francuskog konzula*, priredio Muhamed Nezirović, Sarajevo 1992.
- Martić, fra Grga, *Zapamćenja*, Zagreb 1906.
- National Archives of the United Kingdom, Foreign Office Archives, London (NA, FO).
- Поповић, Алекса Ј., *Хаџи Лојина буна у Босни*, Београд 1897.
- Popović, Aleksa J. *Sarajlija, Sarajevska revolucija 1878*, Sarajevo 1906.

Литература:

- Arató, Endre, „Mađjarsko javno mnjenje i Bosna i Hercegovina”, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878*, tom II, Sarajevo 1977, 27–53.
- Bojić, Mehmedalija, „Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godini”, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini”*, Sarajevo 1979, 71–94.
- Клицин, Димитрије-Мита, *Споменица Стеве Петрановића, националног борца (1835–1913)*, Нови Сад 1937.
- Клицин, Димитрије-Мита, „Отпор муслимана против окупације Босне и Херцеговине 1878. године”, *Гажет* – календар за годину 1939, Сарајево 1938, 227–246.
- Kreševljaković, Hamdija, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, Izabrana djela, knj. IV, Sarajevo 1991.
- Kreševljaković, Hamdija, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave 1878–1918*, Izabrana djela, knj. IV, Sarajevo 1991.
- Mladenović, Ljubica, „Osvajanje Sarajeva 1878. g. u svjedočanstvima očevidaca”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, II (1966), 253–264.
- Petrović, Rade, „Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine, prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu”, *Međunarodni naučni skup*

- povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878 godine*, tom 3, Sarajevo 1977, 343–373.
- Petrović, Rade, „Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)”, *Prilozi*, 14–15 (1978), 371–398.
- Скарић, Владислав, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела, књ. I, Сарајево 1981.
- Српски биографски речник, II (В–Г)*, Нови Сад 2006.
- Сударушић, Радославка, „Алекса Ј. Поповић Сарајлија (1854–1916), писац и преводилац”, *Зборник радова са научног скупа „Наука и стварност”*, књ. XII-1, Пале 2018, 621–631.
- Ćurić, Hajrudin, „Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića u otporu protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine godine 1878”, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini”*, Sarajevo 1979, 325–347.
- Чубриловић, Васо, *Босански устанак 1875–1878*, Београд 1996.
- Šehić, Zijad, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije 1878–1918*, Sarajevo 2007.
- Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1869–1878*, Tešanj 2016.

Slaviša Vulić

SARAJEVSKA REVOLUCIJA 1878 ALEKSE J. POPOVIĆA

Zusammenfassung

„Sarajevska revolucija 1878” ist eine nützliche historische Quelle, obwohl sie erhebliche Schwächen aufweist, deren sich der Autor selbst bewusst ist. Das Problem liegt nicht nur in den fehlenden Daten, sondern auch darin, dass einige der angegebenen Informationen falsch oder chronologisch ungenau sind. Obwohl die Ursachen der Unruhen klar sind, hat Popović die unmittelbaren Gründe, die zu ihrem Ausbruch führten, nicht richtig erkannt. Er ist sich der Existenz zweier Phasen der Unruhen bewusst, aber er denkt, dass der Zeitraum zwischen ihnen nur 6-8 Tage betrug, anstatt der tatsächlichen 22 Tage. Schwierigkeiten bei der Chronologie der Ereignisse führen dazu, dass er Daten vermischt, sodass er einzelne Ereignisse der ersten Phase in die zweite überträgt. Dadurch entsteht Verwirrung und erweckt Unsicherheit bei den kenntnisreicheren Lesern. Obwohl er die Ansichten der Pforte, die zur Zurückhaltung aufruft, korrekt wiedergibt, ist er aufgrund mangelnder Informationen nicht in der Lage, wie einige ausländische Konsuln, die tiefere politische Strategie der osmanischen Regierung zu erkennen, die zwar angeblich die Lage beruhigt, macht es aber gleichzeitig unmöglich, die Unruhen endgültig zu unterdrücken.

Popovićs Schreibstil ist interessant und mit heute selten gebrauchten Ausdrücken und Wörtern gewürzt. Gelegentlich neigt er zur Dramatisierung, was besonders in der Anfangsphase des Werkes sichtbar ist, wenn „Sarajevska revolucija 1878” mehr wie ein literarisches Werk als eine historische Darstellung von Ereignissen wirkt. Er kehrt jedoch schnell zu einem Zustand des ernsthaften Erzählers

zurück und seine Darstellung der Ereignisse ist objektiv. Subjektivität ist erst am Ende des Werkes spürbar, wenn er eine negative Bewertung der „Revolution“ abgibt und damit die österreichisch-ungarische Besatzung rechtfertigt, die angeblich „den dringend notwendige Ordnung und Arbeit“ herstellen sollte. Alle genannten Schwächen haben dazu geführt, dass viele Leute dieses Werk von Popović vermieden haben, aber ungeachtet dessen verdient „Sarajevska revolucija 1878“ die Aufmerksamkeit der Forscher, wobei man bei der Verwendung sehr vorsichtig sein sollte.

Schlüsselwörter: Aleksa J. Popović, Sarajevo, die „Revolution“ (der Widerstand), Österreich-Ungarn, die Besetzung.

Драга В. Мاستиловић
Универзитет у Источном Сарајеву
Институт историјских наука
draga.mastilovic@iin.ues.rs.ba

UDC 341.485-058.65(=163.41)(497.15)"1941"
341.322.5(497.15)"1941"

ГЕНОЦИД НАД СРБИМА У ДУВНУ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Геноцидни планови Независне Државе Хрватске, који су подразумевали истребљење свих „непоћудних” елемената, првенствено Срба, а затим и Јевреја и Рома, на простору од Дрине до Јадранског мора, могу се на микро плану сагледати и на примјеру геноцида над Србима у дувањском срезу 1941. године. Иако су Срби у том срезу чинили мање од 5% становништва и као такви нису представљали никакву пријетњу новоформираној Независној Држави Хрватској, ипак су били изложени немилосрдном истребљењу од стране својих комшија, које је идејно инспирисао римокатолички жупник из Дувна фра Мијо Чуић, а у злочине их повели франковачки и проушашки елементи из Дувна и његове околине. Захваљујући томе, за само неколико мјесеци 1941. године, у дувањском срезу је на најбруталнији начин убијено на стотине људи, жена и дјеце српске националности. Такође, није изостало ни насилно покатоличавање дијела српског становништва у Дувну и његовој околини, али ни одвођење у логоре.

Кључне ријечи: Независна Држава Хрватска, 1941. година, Дувно, геноцид над Србима.

Према попису становништва од 31. марта 1931. године Срез Дувно имао је укупно 26.150 становника, од чега је римокатоличког становништва било 23.109, муслиманског 1819 и православног 1222.¹ Срез је био подијељен на општине: Бришник, Грабовица, Оплећани, Томислав-град и Вир. Ни у једној од наведених општина Срби нису били већинско становништво, а највише их је било у општини Оплећани (824), гдје је живјело преко 67% српског становништва дувањског среза.² Село Рашћани било је једино чисто српско село у овом срезу.³ Иако, дакле, у читавом дувањском срезу Срби нису чинили ни 5% становништва, а самим тим нису представљали било какву пријетњу било коме, то ипак није сметало њиховим комшијама Хрватима да, задојени ушашком идеологијом, одлуче да их у потпуности униште.

Све припреме за успостављање ушашке власти у Дувну биле су завршене још прије проглашења Независне Државне Хрватске и то захваљујући, прије свега, римокатоличком клеру, који је више од двије деценије припремао своје вјернике за обрачун са својим комшијама Србима. У том смислу главну ријеч је водио фра Мијо Чуић, жупник у Дувну, који је још у току Првог свјетског рата отворено позивао своје вјернике на обрачун са Србима, а захваљујући његовом харангирању куће и установе дувањских Срба су у

¹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd 1938, 30.

² Исто.

³ Milan Karan, *Srbi Duvna, život i stradanja*, Aranđelovac 2016, 330.

демонстрацијама 1914. године демолиране, а имовима уништавана.⁴ Али, и поред свега тога, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца Чуић не само да није гоњен због тога од нових власти већ је и у неколико наврата био у аудијенцији код краља Александра, који му је давао и обилате новчане прилоге.⁵ Захваљујући томе, фра Мијо Чуић је, осим врховног вјерског ауторитета у свом крају, временом постао и важан политички чинилац, који је имао утицаја и на именовање и смјењивање среских чиновника, па чак и среских начелника.⁶ У политичком погледу Чуић је био изразити франковац и према изјавама свједока на његовом суђењу, након Другог свјетског рата, он је успио не само да непрестаним харангирањем код римокатолика дувањског среза развије мржњу према њиховим комшијама српске националности већ и да своје вјернике подијели на двије супротстављене политичке опције, то јест на франковце и радићевце.⁷ За све то вријеме Чуић је вјерно пратио клерофашистичку политику свог надређеног, надбискупа Ивана Шарића, чија је проушасташка дјелатност била позната чак и државним органима још прије Другог свјетског рата, а која је дошла до пуног изражаја са оснивањем Независне Државе Хрватске.⁸ Да је фра Мијо Чуић био у потпуности инволвиран у илегалну и терористичку дјелатност усташког покрета и њихове припреме за преузимање власти након Априлског рата, показује и податак да су „на тавану фратарске зграде за становање у Дувну” усташе затекле „преко 100 пушака са муницијом, које су биле брижљиво спремљене, подмазане, те сачуване од стране фра Мија Чуића за усташку војску.”⁹

Након што је 10. априла 1941. године Славко Кватерник у Загребу прогласио стварање Независне Државе Хрватске, у Дувну су прву политичку иницијативу у новонасталом стању показали дотадашњи прваци Мачекове Хрватске сељачке странке, Илија Анчић звани Пиле и Станко Марјановић. Они су формирали „Народно вијеће” које је имало 12 чланова. Међутим, како се без фра Мија Чуића није могла замислити никаква политичка дјелатност у Дувну, Анчић и Марјановић су са списком „вијећника” отишли код Чуића, али је он са тог списка избацио умјерене „мачековце”, а у „Народно вијеће”

⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, бр. 109/45 (Пресуда Окружног суда у Травнику фра Мији Чуићу од 2. фебруара 1946. године).

⁵ У Пресуди коју је Окружни суд у Травнику изрекао фра Мију Чуићу 2. фебруара 1946. године, наведено је да је он „у години 1934. или 1935. од стране Управних власти бив[ше] Југославије био кажњен као републиканац на интернацију од 3 године, али услед његове жалбе ова му је казна укинута” (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, бр. 109/45). Ово недвосмислено још једном свједочи да се Краљевина Југославија није могла изборити са разорним антидржавним дјеловањем Римокатоличке цркве на свом простору, јер је сваки такав покушај био унапријед проглашаван за напад државе на Римокатоличку цркву (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, бр. 109/45).

⁶ Архив Југославије (АЈ), Фонд 110 (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача), кут. 31, инв. бр. 318 (Саопштење бр. 4 Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину).

⁷ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, бр. 109/45.

⁸ Драга Мاستиловић, „Крст и кама (Надбискуп Иван Шарић, римокатолички клер и страдање Митрополије дабробосанске 1941. године)”, у: *Осам вијекова Митрополије дабробосанске*, Зборник радова са истоименог научног скупа одржаног у Фочи од 1. до 3. октобра 2021. године, Пале 2022, 411-434.

⁹ АЈ, 110 – 31 – 318.

уврстио изразито проуасташки расположене елементе из Дувна.¹⁰ Тако су се, између осталих, на том списку нашли и касније истакнути усташки кољачи Винко Гудељ и Фрањо Радош.¹¹ У исто вријеме фра Мијо Чуић је организовао и одреде „Хрватске заштите”, састављене од раније Мачекове Грађанске и Сељачке заштите, а њихов приоритетни задатак у том тренутку био је да разоружавају припаднике Југословенске војске, који су, повлачећи се пред агресором, пролазили кроз Дувно. Команду над овим нерегуларним јединицама преузео је усташа емигрант Перица Цикоја.¹² То друго „Народно вијеће” у Дувну такође није дуго задржало власт, тачније само до 18. априла 1941. године када је у Дувно дошао адвокат др Драган Урумовић, усташки повјереник за срезове Ливно, Дувно и Гламоч. Он је започео формирање усташке власти у Дувну, то јест усташког логора и табора. За усташког логорника у Дувну Урумовић је именовао Божидара Јесилцића, који је био започео са формирањем логора. Али, са његовим именовањем није се сложио Јозо Брстило, усташки определијељени студент. Он је убрзо отишао у Загреб и послје четири дана се вратио са указом о именовању за логорника. За свог помоћника он је именовао Винка Гргића.¹³ За усташког таборника именован је Бајро Тановић, а за његовог замјеника Салко Козарић. За начелника града Дувна именован је ранији мачековац Илија Анчић, а за среског начелника Шиме Банчић, који се није дуго задржао на тој функцији.¹⁴ На тај начин у Дувну је дошло до неке врсте симбиозе мачековаца и нове усташке власти, а ранији одреди „Мачекове гарде”, то јест Грађанске и Сељачке заштите, стављају се под команду усташког логора у Дувну и на тај начин практично постају усташки ројеви. Осим наведених, као најистакнутије усташе у Дувну у том периоду истичу се: Звонко Тадић, Јоско Јурчевић, Славко Кокотовић, Нико Ивић Биладић, Виктор Недвед, Мијо Крешић, Бариша Жилић, Анте Мадунуић, Бранко Зрно и други.¹⁵ Главни организатор и идеолог ових злочинаца, према подацима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину, био је фра Мијо Чуић, који је инструкције добијао од Божидара Брала са којим је био у веома присним односима.¹⁶ Иначе, Божидар Брало, жупник у Сарајеву, био је један од најближих сарадника надбискупа Ивана Шарића и човјек који је, заједно са др Хакијом Хаџићем, организовао прву власт Независне Државе Хрватске у Сарајеву. Приликом посјете Загребу, од 20. до 22. априла 1941. године, Анте Павелић је именовао др Хакију Хаџића за „поглавничког повјереника” а Брала за његовог

¹⁰ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31 (Реферат о злочинима окупатора и њихових помагача у срезу Дувно).

¹¹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, бр. 109/45.

¹² Исто.

¹³ АЈ, 110 – 529 – 501 (Изјава свједока Незира Локмића дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну 19. јуна 1946).

¹⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31.

¹⁵ Исто.

¹⁶ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 7, ф. бр. 344 (Одлука ЗКУЗ о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача за злочинца фра Мија Чуића).

замјеника „над цјелокупним хисторијским територијем Босне и Херцеговине, осим Врбаске бановине.”¹⁷

Прва малтретирања српског становништва у Дувну започела су у априлу 1941. године, прије формирања усташког логора и табора. Тада почињу прва хапшења, уцјењивања и пљачка приватне имовине дувањских Срба. Трговац Милан Михојевић ухапшен је већ 17. априла, али га је из затвора након три дана пустио др Драган Урумовић.¹⁸ Прво веће хапшење извршено је око 20. априла, када су усташе похапсиле виђеније Србе из дувањског среза, али су они били пуштени из затвора након шест дана, то јест непосредно прије доласка италијанске војске у Дувно. Али, чим су се италијански војници повукли из Дувна, услиједило је поновно масовније хапшење дувањских Срба. Тако су 28. маја 1941. године похапшени и затворени сви виђенији Срби из града Дувна, осим жена и Гојка Павловића, који тог дана није ухапшен.¹⁹ Сви ови људи су у затвору држани у нељудским условима уз стално малтретирање, пребијање и мучење у којима су се посебно истицали усташки злочинци Винко Гргић, Анте Мадунић, Таде Лерота, Бајро Тановић, Марко Антић звани Чавар и други.²⁰ Коначно, 15. јуна 1941. године,²¹ усташе су из затвора у Дувну одвојиле групу од најмање 10²² најугледнијих Срба из Дувна и села Рашћана, те их упутили у логор Копривницу. То је била прва група Срба одређених за ликвидацију, али се усташе у Дувну још увијек нису осмјелиле на чињење масовних ликвидација. Ове невинне жртве спровео је камионом у Копривницу жандармеријски наредник Анте Пасторчић, родом из Каштела код Сплита, са још једним непознатим жандармом.²³ Наведене жртве јављале су се породицама до 13. јула 1941. године, када им се губи сваки траг. Према појединим документима ЗКУЗ, они су побијени у Копривници, док се у изјавама неких свједока наводи да су они тих дана били одведени у логор у

¹⁷ Драга Мاستиловић, „Сарајево 1941.”, *Лесковачки зборник*, LXI (2021), 216.

¹⁸ АЈ, 110 – 529 – 490 (Изјава свједока Љубице Михојевић дата комисији Општинског народног одбора у Дувну, 1. јула 1946. године).

¹⁹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 213/1 (Изјава свједока Војина Зелена дата пред органима ЗКУЗ 1. марта 1945. године).

²⁰ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31.

²¹ У неким документима се наводи 16. јун 1941. године као датум одвођења поменуте групе дувањских Срба у Копривницу.

²² У различитим документима Земаљске комисије помиње се различит број Срба који су одведени у Копривницу 15. јуна 1941. године. Тај број се креће од 5 до 13 људи, а најчешће помињани број је 10 људи (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 7, ф. бр. 1741, Одлука ЗКУЗ о утврђивању ратних злочина Јоза Брстила); АЈ, 110 – 529 – 486; АЈ, 110 – 529 – 498. Међутим, у коначном списку који је саставила Земаљска комисија наводи се да је у питању 11 људи одведених у Копривницу, а то су: Милан Михојевић, Мићо Зелен, Ацо Козомара, Рајко Станишић, Милисав Станишић, Буро Ћевап, Мијо Важић, Јово Милисав, Станко Милисав, Митар Каран и Ђорђе Важић (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 8, Срез Дувно – попис жртава). Међутим у анкети СУБНОР-а међу пописаним жртвама нема уопште Милисава Станишића (АБиХ, Анкета СУБНОР-а, фасцикла бр. 73, Општина Дувно). Исто тако, Милан Каран у својој књизи наводи 10 жртава, такође без Милисава Станишића (М. Каран, *Srbi Duvna, život i stradanja*, 243–244).

²³ АЈ, 110 – 31 – 319.

Госпић, гдје их је на неком од стратишта наводно ликвидирао познати злочинац Мирко Капулица.²⁴

Хапшење Срба из села дувањског среза настављено је и у току јуна. Већина њих, након неколико дана проведених у усташком затвору у Дувну, била би пуштена кућама, али тек пошто би њихове породице пристале на уцјене усташа и платиле откуп. Они који су имали новац плаћали су усташама откуп, а они који нису имали плаћали су у житу или другим животним намирницама. Тако је, на примјер, породица Луке Билановића из Мандина Села била уцијењена да усташама преда износ од 30.000 динара, да би Лука био пуштен из усташког затвора.²⁵ С друге стране, породица Милоша Симића из села Мокроноге, који је ухапшен почетком јуна 1941. године, била је принуђена да за његову слободу усташама преда 5 метара жита, јер новца није имала.²⁶ На тај начин усташе су вршиле својеврсну пљачку српских породица, јер би након неког времена ти људи опет били похапшени. Осим тога, усташе су отворено пљачкале српске трговце и имућније људе у Дувну. Тако су, на примјер, 28. маја 1941. године упали у радњу трговца Милана Михојевића и однијели му, између осталог, 200 до 250 хиљада динара, 30.000 италијанских лира, одређену количину долара, вриједносних папира у износу од око 100.000 динара и робе у вриједности 30.000 динара. Исто то вече, око 18 часова, усташе су дошле у његову кућу, ухапсили Милана и одвели га у усташки затвор у Дувну, гдје је наредних дана био тешко злостављан. Дана 10. јуна, Милана су из затвора извеле усташе Никола Ивић и Исмет Локмић и довели га поново у његову продавницу гдје су га држали два сата, док малопродавци соли нису купили со и платили је.²⁷ Тако су му опет опљачкале 23.000 динара и 1000 kg соли, а затим га вратиле у затвор.²⁸

Масовније хапшење Срба услиједило је опет, 24. јуна 1941. године, када су сви Срби од 18 до 55 година старости из дувањског среза добили налог да се одмах јаве у усташки стан у Дувну. Први су се одазвали Срби из села Мокроноге, али њих су усташе одмах пустили кућама, како би и остале увјерили да им се неће ништа десити. Међутим, Срби из осталих села који су се јавили у усташки стан били су одмах ухапшени. Већина њих пуштена је послје неколико дана кућама, пошто је родбина платила за њих откуп усташама.²⁹ Али, 26. јуна усташе су у затвору издвојиле групу од петнаестак Срба и премјестили их у посебну просторију. Сутрадан, 27. јуна, послјеподне, у хелију су упали четворица усташа, Анте Мадуних, Марко Чавар, Винко Гргић и Јоско Јурчевић, и одузели затвореницима све документе, новац и накит који су уз себе имали. Увече око 10 сати

²⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31. У попису жртава који је саставио др Ђуро Затезало није наведена ниједна жртва из Дувна у логору у Госпићу (Ђуро Затезало, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941*, књ. I, Београд 2007, 731–732).

²⁵ АЈ, 110 – 735 – 225 (Изјава свједока Тахира Дилавера дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну 23. јуна 1946).

²⁶ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 97, инв. бр. 54686 (Изјава свједока Милоша Симића, дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 29. јуна 1946. године).

²⁷ Милан Михојевић је држао велетрговину соли у Дувну.

²⁸ АЈ, 110 – 529 – 490 (Изјава свједока Љубице Михојевић дата комисији Општинског народног одбора у Дувну, 26. фебруара 1946. године).

²⁹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 97, инв. бр. 54686.

истога дана, извели су њих 15 из ћелије, саопштили им да их воде преко Мостара у интернацију у Србију, а затим их повезали, два и два заједно, већ припремљеним ланцима. Везивали су их Анте Мадунић и Јоско Јурчевић, док су ланце притезали Винко Гргић и Таде Лерота уз судјеловање већег броја усташа. Након тога усташе су их потовариле на камион којим је управљао Стипе Шкоро. Након краће вожње, на путу између села Доњи Бришник и Цебаре, усташе су зауставиле камион и извеле затворенике из њега. Ту их је чекала једна повећа група усташа из села Бришник, Цебаре, Ковачи и Омеровићи.³⁰ Ову групу усташа организовао је усташа емигрант Маријан Прањић, родом из села Бришник, који је био емигрант у Италији, а након оснивања Независне Државе Хрватске вратио се у Загреб са чином усташког поручника. У јуну 1941. године упућен је у Бришник да организује усташе у том крају и да са њима изврши покољ српског становништва.³¹

Пошто су затворенике извели из камиона усташе су их повели према шуми Грабовици гдје се налазила једна јама, али се положај јаме није допао усташама па су их после краћег вијећања повеле према јами Лисичарки која се налази 9 километара од Дувна. Успут су повезане и беспомоћне људе крвнички тукли, а посебно су се иживљавали над јеромонахом Севастијаном Миловановићем,³² који је до хапшења вршио свештеничку дужност у Дувну. Усташа Мате Багарић из Месиховине касније се хвалио да је калуђер Севастијан кад би га ударио „одмах бацао крв на грло”, то јест да му је од ударца одмах ударила крв на уста.³³ Шта се даље дешавало са похапшеним Србима описује преживјели свједок тих догађаја Стево Зелен звани Стипица из села Цебаре, који је преживио покољ. Он, између осталог, наводи: „Код јаме Лисичарка зауставио је Винко Гргић колону, постројио нас испред јаме и заповједио усташама: ’назад 10 корачаја’. Кад су се усташе одмакнули пала је заповијед Винка Гргића: ’пуцајте’. Усташе, којих је било око 40 и сви су имали оружје са собом, одмах су напунили пушке шкљоцнувши са затварачима и опалили 5 плотуна на нас 15 жртава. Моментa прије него што је плотун био испаљен ја сам се бацио на земљу и самном заједно повукао мог друга Симу Вулића, који је био везан за моју руку. Када су свршили усташе са петим плотуном и мислећи да смо сви поубијани, Винко Гргић је окупио око себе све усташе, прочитао им усташку заклетву коју су сви присутни понављали.”³⁴ Док су усташе тако полагале заклетву над лешевима побијених српских цивила, један од преживјелих, Божо Зелен, коме је пушчано зрно било пресјекло ланац којим је био везан за Вука Витезовића и ранило га у руку, успио је да нагло скочи и побјегне у шуму. Усташе су се дале у потјеру за њим, али је он у густом мраку успио да умакне прогонитељима. На несрећу, сутрадан је био примијећен код хрватског села

³⁰ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54696 (Изјава преживјелог свједока Стевана Зелена званог Стипица, дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 29. јуна 1946. године).

³¹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54694 (Изјава свједока Анте Ковачића, дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 22. јуна 1946. године).

³² Јеромонах Севастијан Миловановић био је родом из Срема. Био је сабрат манастира Житомислић, а обављао је парохијску службу у Дувну (Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida*, knj. 1, Beograd 1988, 330).

³³ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54694.

³⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54696.

Стипањићи, гдје га је Тадија Јурчевић са осталим сељацима ухватио и предао га у усташки логор у Дувну. Исто то вече усташе су га послале садистичког мучења и мрцварења убили, а тијело бациле у понор ријеке Шуице код села Ковача.³⁵ Након бјекства Божа Зелена са јаме усташе су добиле наређење да испале још по неколико метака у главе жртвама, али су услед лоше видљивости меци ипак промашили двојицу преживјелих, Стевана Зелена и Сима Вулића, који су били везани заједно. Након тога, уследило је бацање лешева у јаму, о чему Стево Зелен свједочи: „Један од усташа клекнуо је на моја леђа, одрешио ланац и зграбивши ме за ноге гурнуо ме је у јаму. Тога истога момента што је мене усташа гурнуо у јаму, Симо Вулић, осјетивши да је разрешен и видевши да мене гурају у јаму, скочио [је] на ноге и почео бјежати. Како је био опкољен са свију страна са усташама и није могао пробити обруч завикао је: 'Немој Таде, ако бога знадеш, јадан сам ти са дицом мојом'. На повик Тада Лероте усташама 'удри' пао је Симо Вулић погођен са три метка на земљу. Када ме је усташа довукао до јаме и гурно унутра ја сам након седам метара падања додирнуо се у паду о једну камену избочину обраслу травом и покривену земљом. Зграбио сам се свом снагом за камену греду, успио се уздржати да не паднем у понор и попео се на избочину. Један од усташа свијетлио је са батеријом док су нас бацали у јаму. Он је примјетио да сам се зграбио за камену греду и да сам жив. Алармирајући усташе почео ме је освјетљавати са батеријом док су друге усташе почели да пуцају. Како се ту налазио изнад камене греде један шкрип ја сам се завукао испод њега, сакрио се на тај начин од освјетљавања са батеријом. Ухвативши један овећи камен бацио сам га у понор, чиме сам заваро усташе да су мислили да сам то пао ја. Усташе су престале с пуцњавом.”³⁶ Истражни органи ЗКУЗ касније су успјели да установе да је јаму батеријском лампом освјетљавао усташа Мате Багарић, а да је пуцао Мијо Шкаро, који је у јаму испалио више од 50 метака покушавајући да дотуче Стева Зелена.³⁷ Једини преживјели свједок овог ужаса Стево Зелен успио је сутрадан да се извуче из јаме и тако преживи, али и да обавијести околна српска села о овом злочину, савјетујући им да се не предају на вјеру усташама.

Међутим, трагедија над јамом Лисичарком није у довољној мјери била упозорење Србима да не вјерују усташама, а то ће ускоро показати и сатирање српског живља из села Цебаре. Наиме, крајем јула у Дувно је стигао познати усташки злочинац Рафаел Бобан, који је послат из Загреба да организује и надгледа истребљење Срба у дувањском срезу. Чим је дошао, Бобан је издао наређење усташком сатнику Бариши Жилићу да организује и изврши покољ православног становништва у овом срезу.³⁸ Крајем јула 1941. године у село Цебаре дошао је усташа Маријан Прањић и сазвао све православне становнике, одржао им говор и пустио их да иду кућама. Ово је очигледно

³⁵ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54694; АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 213 (Изјаве свједока Марка Карана из села Рашћана, Стева Зелена из села Цебаре и Милоша Симића из села Мокроноге, дате комисији Општинског народног одбора у Дувну, 3. маја 1945. године).

³⁶ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54696.

³⁷ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54694.

³⁸ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd 1993, 1008.

била усташка варка која је требало да увјери Србе да им се неће ништа лоше десити. Само неколико дана након тога, 31. јула, Маријан Прањић је рано ујутру дошао поново у село Цебаре са својом пратњом и опет позвао све одрасле Србе из села да дођу на збор у једној кући. С обзиром на то да су усташе ишле од куће до куће и позивале Србе да дођу на збор, сакупили су се скоро сви одрасли Срби који су се у том тренутку налазили у селу, њих око 50. Чак и болесне и непокретне, који нису могли доћи на скуп, усташе су носиле до куће одређене као зборно мјесто. Тако су, на примјер, Чеду Зелена до зборног мјеста носиле усташе Марко Иванчић, Кајо Античевић, Иван Античевић и Божо Спајић.³⁹ Када су на тај начин сакупили све одрасле Србе мушкарце, Прањић им је саопштио да су ухапшени и да треба да потпишу изјаве да неће бјежати у шуму, те да ће након тога бити пуштени кућама. Као разлог зашто су их затворили у селу, а не у усташком затвору у Дувну, Прањић им је навео могућност да буду ближе кућама одакле им укућани могу лакше доносити храну. Дакле, Прањић се послужио још једним лукавством да би умирио Србе док не пристигну усташе из околних села, а око куће је поставио стражу. До вечери, сакупили су се и усташе из околних села, донијели са собом ужад и ланце и повезали затворенике.⁴⁰ Након тога све затворенике су повели до јаме Слипица⁴¹ у близини Горњег Бришника и ту их масакрирали ножевима и сјекирама без иједног опаљеног метка, а затим их бацили у јаму.⁴²

Већ сутрадан, дакле 1. августа, уочи православног празника Илиндана, усташе су се вратиле у село и родбини побијених саопштили да су им мужеве депортовани у Србију, а затим зашли по кућама и почели да купе цјелокупно преостало српско становништво села Цебаре, под изговором да ће и њих депортовати у Србију. Усташе су младе дјевојке и жене одвајали у једну групу, а старице и дјецу у другу групу. Када су завршили са сакупљањем нејачи из Цебара, почели су са пребројавањем жртава и установили да недостају двије жене које су се биле сакриле од усташа. У покушају да пронађу њих двије нису успјели, али су зато пронашли сакривене у засаду кромпира Пера и Сима Зелена, те и њих прикључили осталима. Свједок Мара Зелен која је, сакривена у засаду младог граха, видјела и чула све што се дешавало, касније је свједочила: „Када су усташе наложили да колона крене, Мара Витезовић, жена Божица, није хтјела ићи. Њу су усташе убили код огњишта њене куће. Када су наложили Јоки Зелен, која је била саката на ноге и није могла да иде, да крене напријед, чула сам неколико минута послје тога гдје усташе вичу 'дај сикиру'. Послије тога чула сам ударац сјекиром и Јока Зелен била је уморена.”⁴³ Сву ову колону српске нејачи усташе су одвеле до јаме Слипице и тамо их, као претходну ноћ њихове мужеве, очеве и синове, масакрирали ножевима, сјекирама и тољагама, а затим их побацали у јаму. Млађе дјевојке и жене, које су били издвојили у посебну групу у самом селу, усташе су силовали и иживљавали се над њима, а на крају и њих масакрирали и

³⁹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54696.

⁴⁰ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54684 (Изјава свједока Нухић Муја, дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 22. јуна 1946. године).

⁴¹ У појединим документима помиње се и под називом Слипача

⁴² АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31; АБиХ, ЗКУЗ, кут. 7, ф. бр. 1741; АЈ, 110 – 31 – 318; АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 213; АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54694.

⁴³ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 54696.

бацили у јаму. У документима ЗКУЗ овај стравични злочин описан је на следећи начин: „Тамо су их све, на страховито крвав начин, побили без иједног метка. Сјекли су их сјекирама, клали ножевима, млатили тешким маљевима. Убијали су дјецу пред очима мајки и отаца, клали сестре пред очима браће, а лешеве су по јами *Слипачи* у крви пливали.”⁴⁴ За те двије ноћи убијено је најмање 129 становника села Цебаре, а у животу је остало свега њих 9 који су се успјели сакрити пред усташама. Потпуно су затрвене 24 породице Зелена и Витезовића.⁴⁵

Истог дана када су извршили покољ српске нејачи из села Цебаре, усташе су извршиле поновни покољ српског становништва у Дувну и селу Мокроноге. По наређењу Рафаела Бобана, 1. августа 1941. године похапшени су опет Срби у Дувну, а затим су их у два камиона превезли до села Мокроноге.⁴⁶ За то вријеме у село Мокроноге дошао је усташки ројник Шефко Бешлага и саопштио Србима да има наређење да све одрасле мушкарце приведе у усташки логор у Дувну. Пошто су позвали све мушкарце да се окупе у селу, чак и оне који су тада били у планини и косили ливаде, усташе су их одмах по доласку ухапсили и затворили у кућу Лазе Симића. У тој кући били су затворени до 1. августа 1941. године, док у Мокроноге нису стигле усташе са два камиона ухапшених Срба из Дувна. Тада су их повезали и повели у правцу Хана на Кланцу гдје су се налазили камиони са похапшеним Србима из Дувна. Пошто су спојили обје групе, камиони су кренули преко планине Паклине у правцу Каурске јаме. Шта се дешавало над јамом и у јами, свједочио је преживјели очевидац Милош Симић: „Код јаме већ нас је чекало око 30 усташа на челу са Баришом Жилићем. Чим се наш камион зауставио повикао је Бариша Жилић: *Доведите одмах двојицу*. На ту команду усташе су скинуле са камиона Николу Симића и Саву Станишића. Кад су их дотјерали до јаме и кад је Бариша Жилић уперео пиштољ у Николу Симића, да ће га убити, Никола је скочио у јаму, а Саву Станишића убио је у чело [...] Дошао сам на ред ја и мој брат Јово Симић. Ја сам био већ прије одрешен, док брат ми је остао и даље свезан. Мене и мог брата тјерао је од камиона до јаме Нико Ивић. Кад смо дошли на 6 метара до јаме, рекао је мени Бариша Жилић: *ајде овамо па да србујемо* [...] дошавши на један метар код јаме и кад сам видео уперен пиштољ у чело, постало ми мрско, окренуо сам се и скочио на ноге у јаму. Како сам се био окренуо да скочим у јаму и за време скакања погодио ме је Бариша Жилић из пиштоља иза левог уха и изашавши ми метак испод левог ока. Када сам скочио, падао сам око 20 метара и пао сам на тијело мртвога човјека. То је био убијени Сава Станишић [...] Док сам се ја помакнуо у страну, мој брат Јово пао је крај мене. Ја сам га хтио потегнути у страну, али како сам га ухватио за главу и примијетио топлу крв, пустио сам га. Он је био мртав. Како је наступила мала пауза, а да нико није падао, напипао сам са ногама Николу Симића, који се био помакнуо у страну. Он је био први који је жив скочио у јаму и услед пада сломио ногу. Он није могао да стоји већ је згрчен сједио уз мене. Даље, један по један, падали су у јаму

⁴⁴ АЈ, 110 – 31 – 318.

⁴⁵ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 7, ф. бр. 1741.

⁴⁶ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31.

убијени православци. Кад је било око 16 људи побацано, који су падали један на другога, пала је жива у јаму жена Шпира Морнарића, Невенка Морнарић. Она је била католичке вјероисповијести и јер није хтјела напустити свога мужа, ишла је заједно све до Каурске јаме и кад су јој мужа убили и бацили у јаму она се је жива бацила за њим. Кад је Невенка Морнарић пала на хрпу тјелеса повикала је: *Има ли ко жив, склони ме, јер сам само рањена*. Ја сам је ухватио са рукама да [је] склоним, да је повучем у страну, али како сам био рањен и нисам имао довољно снаге да је одмах извучем у страну, те је пао следећи љеш на њу, који ју је пригњечио. Она је и даље викала: *склони ме, склони ме*, јер су још два љеша пала на њу, па је њезин глас бивао све слабији, док није након трећег љеша потпуно замукло.⁴⁷ Ту страшну ноћ успјела су да преживе тројица Срба бачених у јаму, Никола, Милош и Сава Симић. Милош се први извукао из јаме сутрадан, а преостала двојица након неколико дана. Према списку који је саставила Земаљска комисија, ту ноћ убијено је и у Каурску јаму бачено укупно 27 жртава из Дувна и села Мокроноге.⁴⁸

У исто вријеме када су похапсили Србе у селу Мокроноге, усташе из села Присоје, под вођством усташе емигранта из истог села Пера Чаварушића, кренули да се обрачунају са својим комшијама Србима. Они су једноставно зашли од куће до куће, хватали сав православни живаљ и водили их на сабиралиште код једне куће на Карлову Хану. У исто вријеме када су покупили становништво Присоја, усташе су сакупиле и цјелокупно српско становништво из села Врила,⁴⁹ које су прикључили становништву села Присоја на Карлову Хану.⁵⁰ Један дио Срба из села Присоје, тачније оне из засеока Бошњаци, њих око 15, усташе су одвеле исту ноћ до јаме Голубинке код села Грабовица и тамо их живе побацали у јаму. С обзиром на то да јама није била превише дубока, један дио њих је преживио пад у јаму. Међутим, након неколико дана усташе су примијетиле да чобани бацају храну у јаму преживјелим страдалницима, па су опет дошли до јаме, извадили преживјеле, а затим их постријељали.⁵¹ Преостало српско становништво села Присоје и Врила, њих око 80, усташе су одвеле у село Голињево, које је припадало ливањском срезу, али су их други дан одвели у планину Камешницу до јаме зване Тушчића гај, у коју је већ било побацано око 200 Срба из ливањског среза. Над том јамом, дувањске и ливањске усташе масакрирале су ножевима, сјекирама, тољагама или бацањем живих у јаму, комплетно српско становништво из села Присоје и Врила.⁵² „Као највећи крвник у овоме убијању истицао се усташки сатник Водопија. Он је стајао код саме јаме са сјекиром и свакога кога би довели до јаме ударао би сјекиром по глави. Када је Водопија побацао у јаму 4 сина, 4 снахе и 6 унучади старице Руже Асић из Присоја, тада је довео старицу најзадњу до јаме. Дао је старици цигарету да запали и упитао је: *Стара би ли се ти хтјела вратити кући*. На

⁴⁷ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 97, инв. бр. 54686 (Изјава свједока Милоша Симића, дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 29. јуна 1946. године).

⁴⁸ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 7, ф. бр. 1741.

⁴⁹ У појединим документима се помиње и под називом Врело.

⁵⁰ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 97, инв. бр. 54703 (Изјава свједока Ђурић Марка, дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 23. јуна 1946. године).

⁵¹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31.

⁵² Исто

одговор старице да би се хтјела вратити он је удари сјекиром по глави и баца је у јаму.”⁵³ Према подацима Земаљске комисије, на ова два стратишта српског живља из села Присоје, нико није успио да преживи покољ, тако да се никада неће моћи прецизно утврдити колико је тачно српског становништва села Присоја и Врила побијено у овом усташком оргијању.⁵⁴ Према истраживању Милана Карана, у јаму Голубинку код села Грабовице, бачено је 16 чланова породице Бошњак, а у јаму Тушчића гај 78 чланова породица Бошњак, Асић, Вулић и Зелен.⁵⁵ Међутим, у пописима које је сачињавала Земаљска комисија на два списка као жртве помињу се и Саво Јовановић са три члана породице, док се на једном мјесту помиње Саво Вујановић са три члана породице,⁵⁶ мада се вјероватно ради о истој породици.

У свом походу уништавања свега што је српско и православно у дувањском срезу, усташе нису мимоишле ни села Конгоре и Еминово Село, али је сплет срећних околности спасио Србе из ових села од сигурне смрти. Уочи Илиндана 1941. године, усташе су покупили све Србе из Еминова Села и затворили их у шталу Стојана Здилара. Они су били одређени за бацање у Каурску јаму, док је за српску нејач из Еминова Села већ била ископана једна велика јама.⁵⁷ Свједок Илија Савић тврди да је главар Еминова Села Стипе Јурић с пушком у руци наредио сељацима католицима да морају копати јаму, на Руднику испод Еминова Села, за српску нејач.⁵⁸ Истог дана,⁵⁹ око 16 часова, у село су камионом дошли познати усташки злочинци Бариша Жилић, Петар Перковић и Марко Купрешак са намјером да похапшене Србе из Еминова Села поведу на губилиште. На камиону је већ било повезано неколико Срба из Дувна, који су такође били поведени на губилиште, а свједоци су препознали Вука Вујиновића, Саву Станишића и Рада Билановића. Срби из Еминова Села, који су били затворени у штали Стојана Здилара, нису били повезани па је Бариша Жилић питао домаће усташе зашто их нису повезали, а ови су му одговорили да нису смјели, јер их има пуно затворених у штали.⁶⁰ Та околност спасила је животе похапшених Срба из Еминова Села, јер је Жилић одлучио да крене према селу Мокроноге, гдје је на исти камион потоварио похапшене Србе из Мокронога и заједно са похапшеним Србима из Дувна исту ноћ са усташама их побацао у Каурску јаму. У међувремену су се у Еминову Селу окупили сељаци из тог и околних села, наоружани сјекирама, вилама,

⁵³ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 97, инв. бр. 54703.

⁵⁴ АЈ, 110 – 31 – 318.

⁵⁵ М. Karan, *Srbi Duvna, život i stradanja*, 277–278.

⁵⁶ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 8, Срез Дувно – попис жртава.

⁵⁷ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 5662/44 (Изјава свједока Луке Савића, дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 4. априла 1946. године).

⁵⁸ АЈ, 110 – 529 – 537 (Изјава свједока Илије Савића дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 22. јуна 1946. године).

⁵⁹ Свједок Илија Савић у својој изјави тврди да је то било сутрадан, то јест 2. августа 1941. године (АЈ, 110 – 529 – 535).

⁶⁰ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 5662/55 (Изјава свједока Спира Савића, дата Општинском Народноослободилачком одбору у Дувну, 23. априла 1945. године).

тољагама, те су блокирали шталу и помогли усташама да повежу похапшене Србе.⁶¹ Свједок Илија Савић такође тврди да их је на то приморао главар села Стипе Јурић.⁶² Увече истог дана, око 21 час, усташе су повезали похапшене Србе из Еминова Села и спровели у село Блажуј, одакле су их у два камиона превезли у усташки затвор у Дувну.⁶³ Свједок тог догађаја Љубо Здилар тврди да ту ноћ нису и они побацани у јаму само због тога што су усташе биле уморне и што је возач, услед умора, одбио да скрене према јами већ је похапшене одвезао у усташки затвор у Дувну. О томе он каже: „да је то тачно да није могао шофер даље издржати, ја сам лично чуо својим ушима, када је скренуо са правца за јаму, усташа из села Кола, Филип Мадунић, је рекао шоферу зашто си скренуо са пута, он је одговорио да му Бога, ја више не могу издржати, доста је било, већ има 6 дана и 6 ноћи да не спавам, те је рекао усташа[ма] да нас тјера до усташког логора у затвор.”⁶⁴ Међутим, други свједок овог догађаја, Илија Савић, тврди сљедеће: „Један по један како смо излазили из куће били смо везани и натоварени на камион. Овако повезани кренули смо у правцу села Блажуја и према Каурској јами, Паклини, у коју су дан прије били бачени сељаци из Мокронога и грађани из Дувна. Пошто се десило неки квар на мотору и камион није могао да иде узбрдице, то се камион окренуо и пошао Дувну.”⁶⁵ Без обзира на то да ли је био у питању умор усташа или квар на мотору камиона, чињеница је да су Срби из Еминова Села ту ноћ имали невјероватну срећу, али и наредни дан, јер су сутрадан усташе из неког разлога одустале од убијања и бацања у јаме похапшених из Еминова Села и пустили их да иду кућама.⁶⁶ Претходно им је усташа Марко Купрешак саопштио да ће бити пуштени кућама ако пристану да пређу у римокатоличку вјеру.⁶⁷ Истог дана када су пуштени из затвора, чим су стигли у село, стигао је емисар фра Мија Чуића и саопштено им је да морају, под пријетњом стријељањем, прећи у римокатоличку вјеру.⁶⁸

⁶¹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 5662/58 (Изјава свједока Љуба Здилара, дата Општинском Народноослободилачком одбору у Дувну, 16. априла 1946. године).

⁶² АЈ, 110 – 529 – 537.

⁶³ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 5662/55.

⁶⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 5662/58.

⁶⁵ АЈ, 110 – 529 – 535.

⁶⁶ У Реферату ЗКУЗ о злочинима у Дувну, као разлог за одустајање од ликвидације 41 ухапшеног Србина из Еминова Села, наведено је да је у то вријеме у Гламочу избио устанак Срба, те да је локално муслиманско становништво почело да негодује због усташких злочина (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31). Слично у својој изјави тврди и свједок Илија Савић, који каже да су се Срби из села Рашћана и Оплећана тада одметнули у шуму, а да су муслимани из Оплећана протестовали код усташа због покоља који је учињен дан раније и да је то био разлог зашто нису одведени из затвора у Дувну и убијени (АЈ, 110 – 529 – 535). С друге стране, на суђењу фра Мију Чуићу, исти је тврдио да је он спасио Србе из Еминова Села, на интервенцију Јоза Кришта, који је дошао да га моли да се заузме за похапшене Србе. Окружни суд у Травнику није повјеровао у те тврдње, с обзиром на чињеницу да је он био главни идеолог и инспиратор усташког покрета у Дувну и да је био суочен са свједочењима преживјелих Срба, који су га у вријеме највећих покоља у Дувну узалудно молили за помоћ и заштиту. Међутим, Врховни суд Босне и Херцеговине узео је као истините ове тврдње фра Мија Чуића и његових свједока одбране, па му је смртну казну, коју му је био изрекао Окружни суд у Травнику, 8. априла 1946. године преиначио у казну затвора од 20 година (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, бр. 109/45).

⁶⁷ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 7, ф. бр. 1382 (Одлука ЗКУЗ о утврђивњу злочина фра Мија Чуића).

⁶⁸ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 5662/37 (Изјава свједока Душана Здилара, дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 23. јуна 1946. године).

Слично се десило и са српским становништвом села Конгоре. Прво хапшење Срба из овог села десило се око 20. јуна, када је ухапшено 8 Срба и одведено у затвор у Дувну. Они су задржани у затвору до почетка јула, када су пуштени кућама. Међутим, у припремама општег „илинданског покоља” Срба из дувањског среза, Срби из Конгоре били су ухапшени опет 28. јула и затворени у једној штали у селу, гдје су чекали ликвидацију. У међувремену, на заузимање неких угледних људи у селу, њима је понуђено да пређу на римокатоличку вјеру, а да им заузврат животи буду поштеђени. Пошто су прихватили понуду, били су покрштени у римокатоличку вјеру и петог дана након тога пуштени кућама.⁶⁹ С обзиром на то да им прелазак на римокатоличку вјеру није гарантовао да неће бити опет ухапшени и ликвидирани, ових осморица Срба из Конгоре су побјегли у гламочки срез и тамо се прикључили устаницима.⁷⁰

Занимљиво је да се за читаво вријеме покоља дувањских Срба 1941. године усташе нису осмјелиле да нападну Рашћане, једино чисто српско село у дувањском срезу, нити да у њему направе покољ. Разлог за то је вјероватно чињеница да су се Срби из Рашћана послје првих хапшења одметнули у Вран планину, након што је седам Срба из овог села одведено у логор у Копривници. Први су се у шуму одметнули Лука и Ђорђе Каран. Када се број одбјеглих Срба у Вран планини повећао, формирана је Вранска чета под командом Ђорђа Карана.⁷¹ Нема сумње да се усташама није ишло на наоружане борце и тамо гдје су могли очекивати организованог отпор. Пуно је било лакше хватати Србе на превару, под различитим изговорима, и бацати их повезане у јаме, а онда се иживљавати над њиховом нејачи.

Док је српски живаљ из дувањског среза немилосрдно уништаван, фра Мијо Чуић је радио на конвертовању православних у римокатоличку вјеру, испуњавајући тако други дио усташких планова, то јест да оне који не буду побијени преведу у римокатоличанство. Из бројних свједочења преживјелих дувањских Срба, које је сакупила Земаљска комисија, видљиво је да је фра Мијо Чуић радио на насилном покатоличавању православног живља у дувањском срезу. Тако, на примјер, свједок Савета Вулић каже: „Послије бацања у јаму православаца, на Илиндан 2. августа 1941. г. вршио се притисак на нас православце да се покрстимо, говорећи нам да ће нас то једино спасити од даљих прогона и да нећемо требати селити за Србију. Ја сам отишла са осталим православним женама и дјецом ка фра Мији Чуићу, жупнику у Дувну, који нас је покрстио.”⁷² Више њих потврдило је да је у њихова села долазио усташа Фрањо Радош по налогу Чуића и пријетио српском становништву да мора прећи у римокатоличку вјеру, ако мисли да спаси животе. И сам Фрањо Радош је на саслушању потврдио да је то радио по налогу фра Мија Чуића.⁷³ Али, Фрањо Радош није био једини Чуићев емисар, који је крстарио по српским селима и под

⁶⁹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31.

⁷⁰ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 97, инв. бр. 54695 (Изјава свједока Зечевић Тодора, дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 5. марта 1945. године).

⁷¹ М. Karan, *Srbi Duvna, život i stradanja*, 240.

⁷² АЈ, 110 – 529 – 538 (Изјава свједока Савета Вулић, дата Среској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Дувну, 21. јуна 1946. године).

⁷³ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, бр. 109/45.

пријетњом смрћу наговарао православне да пређу у римокатоличанство. На примјер, одмах након пуштања из затвора Срба из Еминова Села, 2. августа 1941. године, истог тог дана увече у село су дошла двојица усташа, Томо Јурић и Јоко Мемич, и саопштили Србима да их је послао фра Мијо Чуић да пренесу његову поруку Србима из Еминова Села да сутрадан дођу у римокатоличку цркву у Дувно гдје треба да приме римокатоличку вјеру. Такође, запријетили су им да ће онај који не дође бити стријељан. С обзиром на то да су тог дана изашли из усташког затвора у Дувну, а претходног дана само сплетом срећних околности избјегли масакрирање и бацање у Каурску јаму, Срби из Еминова Села су се сутрадан сви одазвали позиву фра Мија Чуића и отишли у Дувно. Према исказу свједока, фра Мијо их је пописао, подијелио им оченаше, крунице и молитвенике, наплатио им по 30 динара и послао их кући да дјецу уче римокатоличкој вјери.⁷⁴ Превјеравањем православних није се бавио само фра Мијо Чуић већ и остали римокатолички свештеници у дувањском крају, на примјер, Стјепан Налетилић, жупник из Конгоре.⁷⁵

Под утисцима стравичних покоља, српски православни народ прелазио је у римокатоличку вјеру, али често пута ни то није гарантовало сигурност нити безбједност по живот. То потврђује и случај Љубице Дмитривић,⁷⁶ супруге Луке, угледног трговца у Дувну. Она је почетком августа прешла у римокатоличку вјеру, али су истог тог дана у послеподневним часовима по њу дошла двојица усташа, Анто Мадунич и Тончи Луетић. Њих двојица су је ставили у ауто и одвезли је у правцу села Ковачи. Затим су јој жицом свезали камен око врата и бацили је у воду Понор, тако да је њен леш испливао на површину тек послје неколико дана, када су га извукли сељаци из Ковача.⁷⁷ Никада није установљено колико је српског становништва у дувањском срезу било насилно покрштено у току Другог свјетског рата, посебно у тих неколико мјесеци усташког дивљања по Дувну и околним селима 1941. године.

Једнако као и са српским православним становништвом усташе су се обрачунавале и са српском православном црквом. Српска православна црква у Дувну била је опљачкана и демолирана одмах на почетку усташке владавине, а усташе су од ње направили магацин. Фра Мијо Чуић присвојио је црквено двориште, површине 40 m², и на њему започео изградњу усташке болнице. Према наводима неких свједока Чуић је лично наредио рушење православне цркве у Дувну.⁷⁸ Такође, Српска читаоница била је опљачкана, књиге и инвентар разнесени, а њене просторије добио је усташа Стипан Џикић, који је у њој

⁷⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 5662/37. Поставља се питање зашто је Чуић тог дана само пописивао Србе из Еминова Села. Он сам се на суду бранио да је тај списак послао бискупу на одобрење за прелазак наведених у римокатоличку вјеру. Међутим, из изјава свједока видљиво је да им је Чуић тога дана рекао да су они већ крштени и да је довољна изјава да приступају римокатоличкој вјери.

⁷⁵ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, бр. 109/45.

⁷⁶ У исказу Љубице Михајевић наводи се презиме Митровић умјесто Дмитривић. Иначе, њих двије су заједно, истог дана, биле прекрштене у римокатоличку вјеру.

⁷⁷ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31; АЈ, 110 – 529 – 538.

⁷⁸ Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Kozarska Dubica – Banja Luka 2006, 84.

отворио гостионицу у којој су се окупљале најзлогласније усташе из Дувна и околине.⁷⁹ Исто тако, имовина Срба у читавом дувањском срезу немилосрдно је пљачкана за све вријеме трајања Независне Државе Хрватске. У документима Земаљске комисије постоји велики број пријава појединаца због штете која им је учињена пљачкањем у току рата.

За тих неколико мјесеци, а посебно у најмасовнијем покољу извршеном уочи Илиндана 1. августа августа 1941. године, усташе су у дувањском срезу успјеле да ликвидирају већи дио српског одраслог мушког становништва као и огроман број старца, жена и дјеце.⁸⁰ У Одлуци о утврђивању злочина усташког логорника у Дувну Јоза Брстила, између осталог је наведено: „Према приложеном записнику, у том кратком времену побијено је око 300 људи, жена и деце, попаљено много кућа, порушено много иметка, а што је преостало, то је једним делом послато у логоре, а остало је приморано да пређе у веру католичку.”⁸¹ Дакле, фра Мијо Чуић могао је са поносом да јави у Загреб: „Оно што сам спремао 23 године завршио сам за 6 дана.”⁸² Према истраживању Милана Карана, само у току 1941. године у Дувну је убијено 282 Срба,⁸³ што вјероватно није коначан број.

Појединачни или групни злочини усташа над преживјелим српским становништвом дувањског среза настављени су и у току рата. Тако су, на примјер, усташе у заједници са Нијемцима дошли 1942. године у Еминово Село и тамо убили 10 лица, а међу њима и Лазу Савића, који је заклан на кућном прагу.⁸⁴ Оваквих и сличних примјера злочина било је све до краја рата. Такође, поједини Срби одвођени су и у разне логоре одакле се никада нису вратили, а понекад нису ни утврђене тачне околности њиховог одвођења и страдања.⁸⁵

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву:

Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину.

Архив Југославије у Београду:

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

⁷⁹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31.

⁸⁰ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 4, омот 92, инв. бр. 31.

⁸¹ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 7, ф. бр. 1741.

⁸² АБиХ, ЗКУЗ, кут. 10, бр. 109/45.

⁸³ М. Karan, *Srbi Duvna, život i stradanja*, 313.

⁸⁴ АБиХ, ЗКУЗ, кут. 96, инв. бр. 5662/44.

⁸⁵ На примјер, у попису жртава Среза Дувно, који је саставила Земаљска комисија, наводи се да су Срби: Миле (Пера) Станић, Мијо (Ника) Станишић и Перо (Ђорђа) Драшко одведени у логор и тамо страдали, а да се уопште не наводи у који логор су одведени, ко их је одвео и када, јер у рубрици гдје се уписивала година одвођења у логор за њих тројицу пише 1948. година, што наравно није могуће. За Тома (Маркова) Важића пише да је убијен у Земуну, без навода када и под којим околностима и слично (АБиХ, ЗКУЗ, кут. 8, Срез Дувно – попис жртава).

Објављени извори:

- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd 1938.
- Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd 1993.
- Horvat, Joža, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Kozarska Dubica – Banja Luka 2006.

Литература:

- Bulajić, Milan, *Ustaški zločini genocida*, knj. 1, Beograd 1988.
- Затезало, Ђуро, *Јадовно – комплекс усташких логора 1941*, књ. I, Београд 2007.
- Karan, Milan, *Srbi Duvna, život i stradanja*, Aranđelovac 2016.
- Мастиловић, Драга, „Сарајево 1941.”, *Лесковачки зборник*, LXI (2021).
- Мастиловић, Драга, „Крст и кама (Надбискуп Иван Шарић, римокатолички клер и страдање Митрополије дабробосанске 1941. године)”, у: *Осам вијекова Митрополије дабробосанске*, Зборник радова са истоименог научног скупа одржаног у Фочи од 1. до 3. октобра 2021. године, Пале 2022.

Draga V. Mastilović

GENOCIDE AGAINST SERBS IN DUVNO IN 1941

Summary

Although the Serbs in Duvno and its surroundings were a significantly minority population in 1941, this did not prevent the Independent State of Croatia (NDH) from committing genocide against the Serbs of Duvno that year. One of the spiritual instigators of this genocide was the Roman Catholic priest in Duvno, Fra Mijo Čuić. The persecution of Serbs in Duvno began immediately after the formation of the NDH, and soon turned into an open genocide. In just a few months, over 300 Serbs were killed in Duvno, including men, women, and children. Those who were not killed were either expelled to concentration camps or forcibly converted to the Roman Catholic faith. In this way, the Serbs in Duvno were almost completely exterminated during the summer of 1941.

Key Words: The Independent State of Croatia, 1941, Duvno, genocide of Serbs.

Вукашин Марић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
vukasin.maric@ff.uns.ac.rs

UDC 316.334.3(73)
497.15:94(100)"1914/1918"(73)

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА У ПЕРСПЕКТИВАМА АМЕРИЧКИХ НАУЧНИКА ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА: СЛУЧАЈ ЧАРЛСА СИМОРА

Апстракт: У раду се анализира начин на који су Босну и Херцеговину посматрали амерички научници током Првог светског рата на примеру историчара Чарлса Симора. Делатност америчких научника постављена је у оквир главних спољнополитичких тенденција администрације Вудроа Вилсона, која се уласком у Први светски рат суочила са низом озбиљних питања. У контексту основних праваца спољне политике Сједињених Америчких Држава припреме за будућу мировну конференцију постале су задатак од посебне важности. У овим припремама научни радници са бројних америчких високошколских институција имали су централну улогу. Један од њих био је Чарлс Симор, професор историје на Универзитету Јејл и члан *Inquiry*-ја, тела задуженог за припрему Сједињених Држава за мировну конференцију. Кроз призму његових историографских дела објављених током Првог светског рата, те његових извештаја писаних за *Inquiry*, сагледава се место Босне и Херцеговине у Симоровим наративима, претпоставкама и анализама, у светлу америчких припрема за конференцију мира.

Кључне речи: Босна и Херцеговина, Сједињене Америчке Државе, Први светски рат, научници, Чарлс Симор, *Inquiry*.

Уласком Сједињених Америчких Држава у Први светски рат администрација Вудроа Вилсона (Woodrow Wilson) нашла се пред озбиљним задатком. Изазови рата и револуције који су се 1917. године надвијали над Старим континентом претили су да трајно угрозе стабилност и постојаност међународног политичког и економског система. Одговарајући на те опасности, амерички председник и његови сарадници одлучили су се на активно и систематско деловање на пољу спољне политике са циљем изградње стабилног и дугорочно одрживог светског капиталистичког поретка, заштићеног како од традиционалног империјализма и политике моћи великих сила, тако и од новонастале претње у виду социјалистичке револуције.¹ Покушај остварење ове глобалне визије формализован је путем идеје о послератном уређењу света на бази изградње система колективне безбедности и самоопредељења народа – речима самог Вилсона: „свет се мора учинити безбедним за демократију”.² По њему, то је могло бити остварено само

¹ N. Gordon Levin Jr., *Woodrow Wilson and World Politics. America's Response to War and Revolution*, Oxford 1968, 1–10.

² *The Papers of Woodrow Wilson (PWW), Volume 41, An Address to a Joint Session of Congress*, 2. април 1917, 525. Овај склоп идеја наставиће све до данас да игра важну улогу у концептуализацији америчке

реформисањем међународних односа на принципима једнакости нација и њихове сарадње, чиме би се поставиле основе за стварањем трајног мира у свету. За америчког председника будућа конференција мира након завршетка Првог светског рата била је место где је тако нешто било неопходно учинити.³

У контексту основних праваца деловања спољне политике Сједињених Држава током рата припреме за мировну конференцију имале су посебну важност. Како је као основни предуслов за постојаност међународног поретка, који је намеравао да створи по завршетку рата, Вилсон видео његово успостављање на научним основама, припремни рад морао је бити поверен људима који би свој посао обављали непристрасно и на чије би се оцене политичари могли ослонити.⁴ За америчког председника избор је био јасан – једини који су могли исцртати контуре за мир на оваквим основама били су управо научници. На тај начин ова друштвена група нашла се у средишту америчких припрема за конференцију мира. Њена улога формализована је на јесен 1917. оснивањем *Inquiry*-ја, организације са задатком да испита политичке, економске, правне и историјске аспекте проблема за које се очекивало да буду тема мировних преговора. Суштину њеног деловања сажео је један од важнијих чланова овог тела наводећи да се радило о једном „експерименту мобилизације политичких и друштвених наука да помогну у обликовању обриса нове структуре света која је морала да се изгради на рушевинама рата”.⁵ Формиран на лични захтев председника Вилсона и под директном контролом његовог најближег саветника Едварда Хауса (Edward House), *Inquiry* ће постојати све до јануара 1919. године, када је започела Конференција мира у Паризу. У рад овог тела било је укључено више од сто педесет личности. Мада је међу њима било и некадашњих државних службеника, правника и бизнисмена, огромну већину чланова чинили су професори и сарадници са различитих америчких универзитета. Подељени у територијалне јединице, они су током своје четрнаестомесечне активности прикупљали доступне информације и већ постојеће радове, процењивали њихов квалитет и веродостојност, те их сажимали у извештајима који су потом достављани руководству организације. На тај начин настало је више од две хиљаде докумената и преко хиљаду двесто географских карата који су чинили основно језгро делатности *Inquiry*-ја.⁶ Један од научника који се нарочито истакао у овом раду био је историчар Чарлс Симор (Charles Seymour), руководиоца аустроугарске секције у организацији и члан потоње Америчке

спољне политике: Charles S. Maier, *Among Empires. American Ascendancy and Its Predecessors*, Cambridge 2006, 120.

³ Erez Manela, *The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford 2007, 16.

⁴ Neil Smith, *American Empire. Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization*, Berkeley 2003, 119–120.

⁵ James T. Shotwell, *At the Paris Peace Conference*, New York 1937, 11.

⁶ J. T. Shotwell, *At the Paris Peace Conference*, 3–19; Sidney Edward Mezes, „Preparations for Peace”, у: House, Edward Mandell, Charles Seymour (ed.), *What Really Happened at Paris*, New York 1921, 1–14. Класична студија о настанку и делатности *Inquiry*-ја остаје незаобилазно штиво за истраживаче ове организације: Lawrence E. Gelfand, *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919*, New Haven – London 1963. За извештаје и географске карте настале током рада *Inquiry*-ја: National Archives (NA), Records of the American Commission to Negotiate Peace (256), Inquiry Documents.

комисије за преговоре о миру у Паризу (*American Commission to Negotiate Peace*). Кроз призму његових активности у остатку текста испитује се начин на који су Босну и Херцеговину посматрали амерички научници током Првог светског рата у светлу припремама Сједињених Држава за Конференцију мира у Паризу, како на основу његове историографске продукције током ратних година, тако и на основу извештаја које је писао током свог рада у *Inquiry*-ју.

„Човек Јејла”

Чарлс Симор рођен је 1885. године у Њу Хејвену (New Haven), савезној држави Конектикат (Connecticut). Овај град смештен на североисточној обали Сједињених Држава дом је Универзитета Јејл, једне од најзначајнијих америчких институција високог образовања. Од свог формирања 1701. године универзитет је био неодвојиво повезан са градом који су више од шест деценија раније основали енглески пуританци који су колонизовали ушће реке Квинипијек (Quinnipiac).⁷ Политика, друштво и економија Њу Хејвена мењали су се и развијали током наредних векова у сенци треће најстарије високошколске установе у Сједињеним Државама. Симорова породица није била изузета од свеprisутног утицаја Јејла у граду и она је учествовала у раду ове институције од самог њеног настанка. Један од његових предака са очеве стране био је припадник прве генерације дипломаца универзитета а други је средином XVIII века био његов председник. На истом положају се током већег дела прве половине XIX века налазио још један његов сродник, а Симоров отац је од 1880. до 1907. на Јејлу био професор класичног грчког језика и литературе. Чарлс Симор пратио је њихове стопе. Након што је 1904. стекао диплому Краљевог колеџа Универзитета у Кембриџу, исто је учинио четири године касније на факултету у свом родном граду. На Јејлу је и наставио своје образовање, те је докторску дисертацију тамо стекао већ 1911. године. У склопу истраживања током доктората Симор је боравио на више француских и немачких универзитета, али га је пут увек враћао Њу Хејвену, где ће остати до краја живота. У својој сржи био је то „човек Јејла”.⁸ Током својих студија тамо био је члан тајног, премда утицајног студентског удружења *Лобања и кости* (*Skull and Bones*), бавио се разним активностима од америчког фудбала до акапела певања. По завршетку дисертације почео је да предаје историју на Јејлу, а недуго по заснивању сталног радног односа постао је први историчар који је добио угледну Стерлинг професуру, највиши академски ранг на универзитету.⁹ Паралелно са овим послом читаву деценије обављао је и функцију декана, а врхунац његове универзитетске каријере дошао је 1937. године када је изабран за председника Јејла. Током наредних тринаест изазовних година он се при управљању овом установом суочавао са бројним изазовима изазваним Великом депресијом и Другим светским ратом. Углавном успешно маневришући међу овим тешкоћама, Симор је добровољно напустио свој положај 1950. када је напустио

⁷ О оснивању Јејла: Brooks Mather Kelley, *Yale. A History*, New Haven – London 1974, 3–10.

⁸ B. M. Kelley, *Yale*, 393.

⁹ *Historical Register of Yale University, 1937–1951*, New Haven 1952, 33.

шездесет пет година. Ипак, ништа га није могла задуго одвојити од вољене институције. Убрзо по пензионисању започео је са радом у универзитетској библиотеци као кустос и уредник заоставштине Едварда Хауса, где је остао све до своје смрти 1963. године.¹⁰

Када је Симор одступио са места председника Јејла, један од чланова комитета за избор његовог наследника описао је квалификације неопходне за овај посао. Први човек универзитета морао је бити научник који је уживао међународно признање и гајио дубоко поштовање према науци, човек са широким познавањем прошлости и јасном визијом будућности, сталожен и информисан, спреман да једнако ваљано просуђује како о геополитичкој ситуацији, тако и о студентским побунама на кампусу. Укратко, морао је, попут Симора, бити „човек Јејла”.¹¹ Ова слика је по много чему одражавала репутацију и углед које је Чарлс Симор уживао међу бројним савременицима и сарадницима. Описиван као ефикасна и педантна, формална, али и топла личност, седе косе и уредно подшишаних бркова изнад којих је био смештен прав и снажан нос, Симор је представљао готово идеалну фигуру универзитетског председника.¹² Управљачке способности које је поседовао пратио је богат и континуиран научни допринос. Прву важнију монографију *Дипломатска позадина рата, 1870–1914*, објављену 1916, написао је са циљем да испита порекло фактора који су довели до избијања Првог светског рата. Две године касније уследила је двотомна студија *Како свет гласа. Прича о демократском развоју избора* која је пратила историјски развитака ширења гласачког права у свету.¹³ Управо су ратне године биле формативно искуство интелектуалне каријере Чарлса Симора, као и многих других америчких научника окупљених у *Inquiry-ју*.¹⁴ Америчко учешће у Првом светском рату и дипломатија Вилсонове администрације постали су тема којој је он посветио готово читаву своју научну каријеру. Ову тему отворио је недуго након рата када је са Хаусом приредио зборник текстова под насловом *Шта се заиста десило у Паризу. Прича о Мировној конференцији, 1918–1919* (1921), у којем је допринео текстом о распаду и нестанку Аустроугарске монархије.¹⁵ Током наредне деценије и по настао је највећи део његове историографске продукције. Редом су излазиле књиге: *Вудро Вилсон и Светски рат. Хроника нашег времена* (1921), *Америчка дипломатија током Светског рата* (1933), *Америчка неутралност, 1914–1917. Есеји о узроцима америчке интервенције у Великом*

¹⁰ B. M. Kelley, *Yale*, 393–425; Howard B. Gotlieb, „Charles Seymour. A Checklist of the Published Work”, *The Yale University Library Gazette*, Vol. 47, No. 1 (1972), 28–30.

¹¹ B. M. Kelley, *Yale*, 425.

¹² Исто, 393–394.

¹³ Charles Seymour, *The Diplomatic Background of the War, 1870–1914*, New Haven 1916; Charles Seymour, Donald Paige Frary, *How the World Votes. The Story of Democratic Development in Elections*, Vol. I–II, Springfield 1918. Симорове претходно објављене књиге биле су: Charles Seymour, *Electoral Reform in England and Wales. The Development of the Parliamentary Franchise, 1832–1885*, New Haven 1915; Samuel B. Hemingway, Charles Seymour (ed.), *Selections from Carlyle. Sartor Resartus, The French Revolution, Past and Present*, Boston 1915.

¹⁴ Вид. случај Ајзеје Баумана (Isaiah Bowman), једне од најутицајнијих личности ове организације и једног од водећих америчких географа XX века: N. Smith, *American Empire*, 113–180.

¹⁵ Edward Mandell House, Charles Seymour (ed.), *What Really Happened at Paris. The Story of the Peace Conference, 1918–1919*, New York 1921.

рату (1935).¹⁶ У том периоду објавио је и четири тома приређених текстова Едварда Хауса, са којим је у међувремену постао близак пријатељ. Успео је и да наговори некадашњег првог саветника председника Вилсона да своју целокупну заоставштину преда Јејлу, где се налази и данас и извор је од прворазредне важности за истраживање спољне политике Вилсонове администрације.¹⁷ Мада су га дужности председника Јејла после 1937. спречавале да се озбиљније посвети научноистраживачком раду, наставио је да прати кретања у историографији о Првом светском рату, често се осврћући на њих у бројним приказима и текстовима које је објављивао до самог краја свог живота.¹⁸

„Кошница незадовољства”: Босна и Херцеговина и узроци Великог рата

Историографска делатност Чарлса Симора током Првог светског рата била је у огромној мери обликована америчким учешћем у овом сукобу. Чињеница да садашњост има неминован утицај на рад историчара проблем је са којим се модерна историјска наука суочавала од свог настанка. Историчари су одувек писали унутар параметара које им је наметала њихова савременост. Ово није било само техничко питање усмерено на могућности и услове истраживања. У суштинском смислу увек се радило о неумитној снази садашњости да видљивим и невидљивим механизмима обликује историографску праксу утичући на одређивање историјских проблема, те питања и одговора који су се формулисали кроз истраживачки рад.¹⁹ Ти механизми су у Симоровом случају укључивали патриотски и идеолошки набој научника у ратном времену, њихову мобилизацију од стране државе, успон идеје о објективним експертима у духу америчког прогресивизма првих деценија XX века и кампању за демократизацију спољне политике у годинама између 1914. и 1918. Мање видљиви, али бар једнако важни, биле су потреба америчког друштва за преиспитивањем сопствене улоге у светској политици и кристализацијом својих позиција, те пратећа трансформација друштвене улоге научника која их је из академске изолације увела у свет високе политике и међународних односа.²⁰ Узевши у обзир наведене елементе, Симорова ратна дела *Дипломатска позадина рата* и *Како свет гласа* треба посматрати у двоструком смислу. С једне стране оне су представљале напор овог научника да објективно испита два питања. У *Дипломатској позадини рата* требало је истражити след догађаја који је довео до слома међународног система 1914. године и посложити их у логичку целину на основу које је било могуће јасно издвојити главне

¹⁶ Charles Seymour, *Woodrow Wilson and the World War. A Chronicle of Our Times*, New Haven 1921; Charles Seymour, *American Diplomacy during the World War*, Baltimore 1933; Charles Seymour, *American Neutrality, 1914–1917. Essays on the Causes of American Intervention in the World War*, New Haven 1935.

¹⁷ Charles Seymour (ed.), *The Intimate Papers of Colonel House Arranged as a Narrative*, Vol. I–IV, Boston 1926–1928.

¹⁸ За целокупну библиографију вид.: H. B. Gotlieb, „Charles Seymour”, 31–42.

¹⁹ Miri Rubin, „Presentism’s Useful Anachronisms”, *Past & Present*, Vol. 234, No. 1 (2017), 236.

²⁰ Jonathan M. Nielson, „The Scholar as Diplomat. American Historians at the Paris Peace Conference of 1919”, *The International History Review*, Vol. 14, No. 2 (1992), 229–230; E. H. Carr, *The Twenty Years’ Crisis, 1919–1939*, London 2016 [1946]), 3–4.

узроке рата. У *Како свет гласа* циљ је био на основу историјске анализе пружити преглед тренутног стања бирачког права широм света и испратити ток његовог ширења упркос различитим силама које су покушавале да га ограниче. С друге стране, обе теме имале су своју политичку важност и њихова акутност није се могла заобићи. Импретира тренутка био је свестан и сам Симор. Како наводи, његова „тачка гледишта... увек је била садашњост”.²¹ Из те перспективе проналажење узрока Првог светског рата значило је проницање у ратне циљеве Немачког царства, док је испитивање стања бирачког права у свету успостављало чињеничну процену за степен развоја његове демократије. Стога су се у његовим делима писаним током рата прошлост и садашњост преплитале у сенци трансформативности политичког тренутка чије оличење су представљале намере и планови за будућност Вилсонове администрације.²² Као делатност једног од научника чије је услуге америчка влада затражила ради обликовања и остваривања својих циљева, Симоров историографски рад током Великог рата био је израз ових тенденција.

Избијање Првог светског рата за Чарлса Симора било је резултат процеса дугог трајања који су се одиграли у деценијама које су претходиле 1914. години. Атентат на надвојводу Франца Фердинанда (Franz Ferdinand) по његовом мишљењу био је тек „повод сукоба, варница која је потпалила складиште оружја”. Убиство тек једног човека, макар он био и будући цар, није могло довести до такве катастрофе каква је захватила европски континент. Уместо тога „друге силе морале су бити на делу, ширег обима и већег значаја”, силе које су годинама „гомилале барут” без којег није могло доћи до експлозије. Генезу рата, дакле, по Симору је требало тражити у процесима који су током претходног периода тихо и одвојено текли све док њихове супротстављене токове није спојио један „сразмерно мали фактор” попут сарајевског атентата произведши на тај начин сукоб титанских размера. У средишту ових кретања *Дипломатске позадине рата* налазио се развој Немачког царства. Управо је успон уједињене Немачке за Симора био чинилац који је унео пометњу у међународне односе и фактор који се на крају показао као кобан за предратни поредак. Њен војни, поморски, економски и национални развој био је „есенцијални лајтмотив међународне драме која је имала тако страховит расплет”. Тешко да се може пренагласити значај који амерички историчар придаје трансформацији немачке државе која је довела до њеног примата у Европи и стварања програма *Weltpolitik*.²³ Овај успех утицао је на остале државе и отворио нови период у историји европске дипломатије током којег је дошло до приближавања између Француске, Велике Британије и Русије, угрожених амбицијама Берлина. На тај начин створена је ситуација у којој су силе Антанте биле уверене да би остваривање *Weltpolitik*-е водило њиховој пропасти, док је за Немачку ситуација била обрнута. „Између тако супротстављених полова није могло бити компромиса”, сматрао је Симор. Ово није значило да је целовита кривица за избијање рата

²¹ C. Seymour, D. P. Frary, *How the World Votes*, Vol. I, v–vi.

²² За ове планове вид. горе: 1–3.

²³ Трансформацији Немачког царства Симор је посветио чак два поглавља књиге. Једина друга држава која је добила посебно поглавље је Велика Британија. Сви остали делови књиге посвећени су искључиво развоју међународне ситуације.

додељена Немачкој. Готово у маниру реализма, суздржавајући се од моралних осуда, он објашњава да немачка политика није била ништа више „агресивна или национално себична” од политике других држава, али да је успон Немачке сам по себи пореметио међународне односе до те мере да им је „било суђено да заврше у неизбежном конфликту”.²⁴

Овако дефинисана слика прошлости нормативно је одређивала место Босне и Херцеговине унутар Симоровог наратива. Ове две области и њихова околина су на његовој менталној карти биле део Блиског истока.²⁵ Услед тога њихова улога разматрана је у склопу ширих међународних кретања у којима је „питање Блиског истока” било један од главних нерешених проблема епохе империјализма. Симор Блискоисточно питање дефинише као дилему изазвану „турском” окупацијом „Константинопоља” и Балканског полуострва.²⁶ Мада га у контексту XIX века он посматра пре свега као комбинацију два политичка чиниоца, улоге хришћанских народа на Балкану и односа великих сила према „турској” контроли овог полуострва и мореуза Дарданели, амерички историчар не успева да се отргне од западне традиције „онтолошке и епистемолошке дистинкције” између Окцидента и Оријента.²⁷ За њега је управо разлика између њих узрок трајности Блискоисточног питања, чије корене проналази још у античким временима. „У ствари, кад год се окцидентална цивилизација сукобила са (блиско)оријенталном, свет је био сведок неке манифестације Источног питања.”²⁸ Стога не треба да зачуди да управо кроз употребу фигуре декадентности, врло честе у оријенталистичком дискурсу, Симор у своју причу уводи Босну и Херцеговину. Тамо је после „многих година декаденције Турског царства”, која упркос свим покушајима европских сила није могла бити „излечена”, 1875. године коначно дошло до побуне. Њен узрок Симор је видео у „беди коју су носили турски намесници и у нади коју је нудила турска слабост”. Након што је „побуна” захватила већину балканских провинција Османског царства, Русија се на позив својих „словенских сродника” укључила у рат и коначно на пролеће 1878. сломила отпор „Турске”. Суочене са распарчавањем османске државе друге велике силе супротставиле су се руској надмоћи на Балкану и одредбе Санстефанског мира никада нису спроведене, а Аустроугарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину.²⁹ Симор је у овоме видео консолидацију немачке политичке надмоћи у Европи: Француска је била сломљена миром у Франкфурту

²⁴ C. Seymour, *The Diplomatic Background of the War*, vii, 1–5.

²⁵ За бројне Американце географски обим Блиског истока улазио је дубоко у европски континент. Тако је Одељење за блискоисточне послове (Division of Near Eastern Affairs) Стејт департмента (State Department) формирано крајем 1909. године било надлежно за питања која су се тичала „Немачке, Аустроугарске и Русије, као и Турске, Грчке, Италије, балканских држава, Абисиније, Египта и Персије”: „Administrative Timeline of the Department of State, 1900–1909”, Office of the Historian, <https://history.state.gov/departmenthistory/timeline/1900-1909> (приступљено 20. децембра 2024).

²⁶ Он готово искључиво користи термин „Блискоисточно питање” уместо стандарднијег „Источно питање”, тако да ће се ова верзија користити даље у тексту. Исто тако, уместо исправног „османски” непрестано користи придев „турски”.

²⁷ Edward V. Said, *Orientalism*, Beograd 2008, 10.

²⁸ C. Seymour, *The Diplomatic Background of the War*, 194–195.

²⁹ Исто, 26–28.

1871. године, док је Русији Берлинским конгресом онемогућена контрола на Блиском истоку. Међутим, он истиче да ни једна од ове две државе није била спремна да се помири са оваквим стањем. „Балкан и торањ катедрале у Стразбуру били су осуђени да доминирају европском политиком.”³⁰

Након окупације Босне и Херцеговине 1878. године Блискоисточно питање Симор је превасходно видео као сукоб између сила панславизма и пангерманизма – с једне стране стајале је Русија, док су се с друге налазиле Аустроугарска и Немачка. Он је сматрао да су се интереси Беча и Берлина на Балкану поклапали. За њега је хабзбуршка држава била „хетерогена компилација међусобно непријатељских националности”, унутар које су се Нагодбом из 1867. године Немци и Мађари удружили против Словена. Када је неколико година касније под вођством Ђуле Андрашија (Gyula Andrassy) дошло до заокрета у спољној политици Балхаусплаца и њеног усклађивања са интересима Рајха, стратегије ове две државе на Блиском истоку постале су комплементарне.³¹ Експанзија интереса Двојне монархије на Балкану тада се искристалисала као централна тачка аустроугарске спољне политике. Симор је у овој преоријентацији са централне на југоисточну Европу видео усклађеност унутрашњих и спољнополитичких разлога. Немачко-мађарска доминација над словенским елементима у Хабзбуршком царству „могла би бити чврста и трајна само ако би и Словени Балкана, ван аустријских граница, били доведени под хабзбуршки утицај. Аустријско царство никада не би било сигурно од распада све док су незадовољни Словени царства били подстицани на интриге и побуне од стране својих сродника преко границе”.³² Ове тежње Беча добро су се уклапале у планове Берлина, чији су интереси на Блиском истоку коначно уобличени у оквиру ширег плана *Weltpolitik*-е током последње деценије XIX века. Циљ Рајха на овом поднебљу био је развити извозна тржишта за немачку робу, те остварити контролу над кључним сировинама потребним немачкој индустрији. То је требало постићи слабљењем словенских елемената на Балкану и постизањем споразума са Аустроугарском и Османским царством који би отворили немачкој држави пут ка Месопотамији.³³ Уколико би балканске државе постале „моћне и дипломатски аутономне”, овај план био је у опасности. Стога су, по Симору, немачки циљеви могли бити остварени уколико би оне биле „подвргнуте доминацији Немачке, или још боље, немачког савезника, Аустрије... Ни у ком случају Словенима није смело бити дозвољено да контролишу Балкан... Немирне балканске државе морале су бити обесхрабрене и утицај Словена на полуострву елиминисан”.³⁴

Судбина Босне и Херцеговине након аустроугарске окупације била је подређена управо овим циљевима, сматра Симор. Беч се посветио „завођењу реда” у две покрајине „у нади да ће их дефинитивно подвргнути хабзбуршкој власти”. То није било могуће урадити одмах услед „великог броја незадовољних Словена који су насељавали ове провинције”.

³⁰ Исто, 39.

³¹ Исто, 17–19.

³² Исто, 200–201.

³³ Исто, 85–86.

³⁴ Исто, 208–209.

Упркос томе овакво стање било је тренутно задовољавајуће за Беч, јер је Босна и Херцеговина отварала пут ка Јадрану и није дошла под контролу српске државе. Међутим, када је након Младотурске револуције 1908. године увидела прилику да побољша своје позиције, Двојна монархије је то и учинила. Без консултације са другим учесницама Берлинске конференција Аустроугарска је анектирала Босну и Херцеговину. Била је то, тврди Симор, „јавна декларација доктрине” да се „међународни уговори не морају сматрати важећим када су били у сукобу са вишим политичким интересима државе”. Немачки врх подржао је ову акцију верујући да је тиме увећао свој престиж и снагу међу европским државама.³⁵ Деловало је да су „немачки и аустријски трговачки и политички интереси на Блиском истоку осигурани” и да је „Немачка, једноставном изјавом да подржава Аустрију... наметнула своју вољу Европи”. Тако је за Симора анексија Босне и Херцеговине послужила као средство за успостављање немачке хегемоније над континентом.³⁶

Блискоисточно питање ипак није било разрешено догађајима из 1908. године. Као једну од најважнијих последица Анексионе кризе Симор види њен одјек у Србији. Доласком Босне и Херцеговине под аустроугарски суверенитет „српске амбиције су на тренутак жртвоване зарад мира у Европи” и деловало је да је задат „фатални ударац свим њеним националним амбицијама”. Међутим, како наводи амерички историчар, ове провинције биле су „центар српске расе”. Њиховом анексијом „не само да је њен сан о великом српском царству уништен”, већ је деловало да ће се Србија наћи под „доминацијом Аустрије”. Ово је имало важне импликације за будућност. Симор је сматрао да је српски „народ веровао да се мора наћи нека надокнада за губитак Босне ако жели да сачува своју независност”.³⁷ Последица оваквог стања била је избијање балканских ратова. По Симору, циљ Србије у њима био је надокнађивање губитка Босне и Херцеговине путем компензације у Новом Пазару и отварањем пута према Јадрану преко Албаније. Мада српска држава није успела да оствари други од ова два циља, услед аустроугарске и италијанске подршке стварању независне албанске државе, она је остварила значајна територијална проширења у Македонији, где су, сматра Симор, „њене тврдње о расној и језичкој основи биле веома нејасне”.³⁸ Упркос томе што резултати мира у Букурешту нису задовољили интересе балканских држава, Симор истиче да су оне биле толико изморене сукобима да је то могло осигурати мир међу њима. Међутим, балкански ратови значајно су уздрмала позиције Аустроугарске и Немачке. Територијалне промене на полуострву оне су виделе као „унижавање њиховог престижа и претњу њиховим интересима... аустријској политичкој и економској контроли Балкана, која је изгледала сигурна 1908, сада је претило

³⁵ Исто, 177–179.

³⁶ Исто, 182.

³⁷ Исто, 213–214.

³⁸ Исто, 237. Интересантни су и његови описи Албаније у којима поново испливава оријентални дискурс: „(Албанија) нема стварни национални карактер који би дозволио да га било која држава апсорбује или да буде самосталан, ипак насилно освајање и анексија Албаније представљало је изузетну потешкоћу; чврсти и полуцивилизовани горшаци никада нису били потчињени ниједној од доминантних држава Балканског полуострва.” Исто, 231.

уништење”. Додатно, политичка ситуација у Двојној монархији деловала је врло неповољно. Босна се ту поново враћа у средиште Симоровог наратива. Већ позната као „кошница незадовољства”, кроз њу је сада одјекивао ехо српских успеха и Бечу је претила „унутрашња револуција његових словенских поданика”. У драматичном опису амерички историчар наводи да се „чинио да је распад Царства био близу уколико се не сломи новоосвојена моћ Србије... нагодба из (Букурешта) 1913. стога је била катастрофа за Аустрију”.³⁹

Немачка није била задовољнија последицама балканских ратова, услед којих је њена блискоисточна политика доживела снажан удар на који је она морала одговорити. Стога су већ на јесен 1913. немачка и аустроугарска дипломатија започеле са покушајима да преокрену новонасталу ситуацију, у чему нису имале успеха. Симор наводи да је тада постало очигледно да је „уништење балканске нагодбе могуће само силом, по могућству кроз директан сукоб са Србијом”. Стога су у Бечу пажљиво „посматрали и чекали прилику која би могла да послужи као изговор за напад на Србију”. Међутим, српска влада није давала повода за тако нешто. Мада „националне аспирације Срба нису могле бити угушене и тајна националистичка организација *Народна одбрана* је цветала и плела своју мрежу сплетки и интрига у Босни”, званичних одобрења за „антиаустријску пропаганду” није било из Београда и „аустријски агенти нису успевали да открију *casus belli*”. Ипак, повод је коначно дошао у „запањујућем облику”, наводи Симор, када је надвојводу Фердинанда „на улицама босанског града Сарајева” убио „српски националиста”, „припадник српског националистичког друштва”, што је „очигледно (био) део српске интриге, без обзира на то да ли је Београд то санкционисао или не”. Но, за америчког историчара тај податак није био важан, у ширем контексту атентат је био само „изговор за пројектовани напад на Србију”.⁴⁰ За Аустроугарску циљ тог напада био је „потпуни преокрет равнотеже на Балкану”, за Немачку учвршћивање своје континенталне позиције и задовољавање својих аспирација на Блиском истоку.⁴¹ На тај начин је за Чарлса Симора у следу догађаја који је довео до Првог светског рата босанска „кошница” одиграла врло важну улогу.

На челу аустроугарске секције: Босна и Херцеговина у југословенском контексту

Након уласка Сједињених Држава у Први светски рат додири између Вашингтона и српске владе постајали су све учесталији, те је српска дипломатија користила те прилике не би ли детаљније упознала Американце са својим потребама. На тај начин се америчка администрација могла детаљније упознати са југословенским програмом српске владе.⁴²

³⁹ Исто, 238–240.

⁴⁰ Исто, 243–244.

⁴¹ Исто, 257, 286.

⁴² Драгољуб Р. Живојиновић, *У потрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920*, Београд 2010, 450–455. О југословенском програму Краљевине Србије: Ђорђе Станковић, *Србија 1914–1918. Ратни циљеви*, Нови Сад 2014, 119–144.

Паралелно с тим, Вудро Вилсон и његова администрација су током 1918. године постепено одбацивали политику подршке Аустроугарској. До ове промене у америчкој, али и савезничкој, политици према Двојној монархији дошло је услед низа чинилаца који су кулминирали након што је постало јасно да неће бити могуће одвојити Беч од Берлина сепаратним миром.⁴³ Стога је у лето 1918. америчка влада одлучила да подржи политику распарчавања Аустроугарске, што је посредно значило подршку процесу југословенског уједињења. На тај начин је током 1918. године Југославија, радије него Србија, постепено постала перспектива кроз коју су се у одређеним политичким и дипломатским круговима у Сједињеним Државама посматрала дешавања на простору Двојне монархије и Блиског истока. Кроз своје учешће у раду *Inquiry*-ја овим групама припадао је и Чарлс Симор. Истовремено, његов практичан ангажман у овој организацији током последње ратне године директно је утицао на јачање југословенске перспективе при анализи ситуације у Хабзбуршкој монархији. Он је био постављен за начелника аустроугарске секције *Inquiry*-ја и, мада је сам сматрао да није имао посебно предзнање о региону за који је био задужен, тешко да је у оквирима америчке научне заједнице било пуно погоднијих људи за овај посао од њега, што потврђују и похвале на његов рачун које су руководиоци *Inquiry*-ја изнели у једном од извештаја о стању организације.⁴⁴ Како је његов главни истраживачки задатак био испитивање националних проблема у Двојној монархији, Симор се у низу извештаја непосредно бавио могућношћу реорганизације Аустроугарске. Размишљање и темељније истраживање о овој теми нужно је морало отворити југословенску перспективу.⁴⁵ На тај начин су комбинација међународних чинилаца али и радни задаци Симора у *Inquiry*-ју позиционирали Босну и Херцеговину унутар југословенског оквира у његовим извештајима писаним за ову организацију током 1918. године.

Симорова нова југословенска визура Босне и Херцеговине јасно је исказана у једином његовом документу који је у целости био посвећен овим провинцијама. Радило се о статистичком апстракту насловљеном „Југословени у Аустроугарској: Босна и Херцеговина“, који је кроз пет табела представио најважније податке о вероисповести, писмености, запослењу, насељености и националности у овим областима. Већ је сам назив извештаја упућивао на Симорово разумевање Босне и Херцеговине као територије коју су насељавали Југословени. Њихово већинско становништво за њега били су „Србо-Хрвати“, који су чинили 96% становништва. Под ову одредницу спадали су припадници православне, римокатоличке, али и муслиманске вере.⁴⁶ Други извештаји такође су потврђивали доминантност југословенске перспективе при писању о Босни и Херцеговини. Како је он разумевао етничку ситуацију, „Србо-Хрвати чинили су

⁴³ Војислав Г. Павловић, *Од Србије до Југославије. Француска, Србија, Југославија 1878–1918*, Нови Сад 2023, 337–345.

⁴⁴ S. E. Mezes, „Preparations for Peace“, 7; L. E. Gelfand, *The Inquiry*, 57, 315; Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume I, Doc. 44, Report on the Inquiry, 10. мај 1918.

⁴⁵ Vukašin Marić, „Eksperti *Inquiry*-ја i jugoslovensko pitanje“, у: *Istorija Jugoslavije. Perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora*, Beograd 2025) (у припреми).

⁴⁶ National Archives (NA), Records of the American Commission to Negotiate Peace (256), Inquiry Documents, No. 513, The Jugo-Slavs in Austria-Hungary. Bosnia-Herzegovina, 8. април 1918, 1–5.

јединствену народност”, која се „разликовала само по одређеним историјским традицијама”, религији и писму. У Босни и Херцеговини где су православни Срби били већина један део њих „примио је мухамедизам”.⁴⁷ Међутим, овим разликама амерички историчар није придавао велику важност, јер су за њега „Хрвати, Срби и муслимани Босне били рођаци, ако већ не браћа”.⁴⁸ На концу, он је ове заједнице, те Словенце, посматрао као део ширег југословенског националног корпуса. Територије од Крањске, јужне Штајерске, Корушке и источне Горице где су доминирали Словенци, преко источне Истре, Далмације, Славоније и Босне и Херцеговине којима су доминирали „Србо-Хрвати”, биле су предели са југословенском већином у Аустроугарском царству.⁴⁹ Тврдња о њиховом јединству за Симора била је заснована на „етничким чињеницама пре него на историји”. Упркос томе што „Аустријски Југо-Словени” нису имали „стварну националну традицију, нити су имали, као целина, националну историју”, приближавање Срба, Хрвата и Словенаца текло је „рапидно” и амерички историчар је предвиђао да до њиховог националног јединства може доћи чак и уколико се ове групе политички не уједиње.⁵⁰ Босна и Херцеговина су у оваквом разумевању етничког простора јужнословенских крајева Аустроугарске заузеле важно место. Када год спомиње ове провинције, он истиче да у њима живи преовлађујући број „Србо-Хрвата”. Поред тога, својом локацијом оне заузимају централно место у његовој замишљеној географији јужнословенског простора. Стога Босна и Херцеговина постају неизоставан део југословенске целине при било каквој могућој реорганизацији Двојне монархије или пак њеном распаду. То је видљиво при његовим размишљањима о могућностима тријалистичке трансформације аустроугарске државе стварањем аустријско-мађарско-југословенске уније. Уколико Босна и Херцеговина не би биле укључене у југословенски део државе, већ остављене под заједничком управом све три јединице, Симор је сматрао да би се тињање етничког незадовољства у овим покрајинама само наставило.⁵¹ Такво разумевање ситуације било је резултат политичких кретања и његових истраживања у *Inquiry*-ју током 1918. године. Она су довела до тога да је Симор ове провинције, чије је становништво видео као „претежно неписмено” и „пољопривредно”, те где је „готово половина” земље била прекривена шумама, али и богата рудама, превасходно посматрао у оквиру концепција југословенства.⁵²

⁴⁷ NA, 256, Inquiry Documents, No. 504, Report on Austria. Population Studies. Racial Distribution, 1. фебруар 1918, 9–10. На једном другом месту припаднике исламске вероисповести у Босни Симор назива „муслиманским Србима”: NA, 256, Inquiry Documents, No. 514, Epitome of Reports on Just and Practical Boundaries Within Austria-Hungary for for Czecho-Slovaks, Jugo-Slavs, Rumanians, Poles, Ruthenians, Magyars, без датума, 21.

⁴⁸ NA, 256, Inquiry Documents, No. 509, Austria-Hungary Federalized Within Existing Boundaries, 25. мај 1918, 6.

⁴⁹ NA, 256, Inquiry Documents, No. 520, Territories in Austria-Hungary Claimed by the Yugoslav, 1. април 1918, 7.

⁵⁰ NA, 256, Inquiry Documents, No. 514, Epitome of Reports on Just and Practical Boundaries, 23–25.

⁵¹ NA, 256, Inquiry Documents, No. 506, Austria-Hungary. Yugoslav Trialism, 25. мај 1918, 4.

⁵² NA, 256, Inquiry Documents, No. 801, Territories in Austria-Hungary Claimed by the Yugoslavs. Statistical Study, 8. април 1918, 12, 13, 15, 19.

Симор је своју перцепцију југословенске оријентације Босне и Херцеговине потврдио и у делу *Како свет гласа*, објављеном непосредно по завршетку рата. За разлику од *Дипломатске позадине рата* где Босна и Херцеговина заузима важно место у наративу, она се готово не спомиње у делу *Како свет гласа*. За то постоје два разлога: тренутак када су дела писана и циљ који је она требало да постигну. Када је прва књига настајала, Сједињене Државе још увек нису ушле у рат и главна Симорова идеја била је разоткрити мотивације и ратне циљеве Централних сила у овом сукобу. Као што је показано, тако постављено питање, у контексту немачке политике на Блиском истоку, морало је посветити посебну пажњу Босни и Херцеговини. Када је књига *Како свет гласа* објављена, „рат и пораз Хоенцолерна обезбедили су победу демократије” и тада је требало градити нови поредак на овим темељима.⁵³ У таквој перспективи окренутој будућности улога Босне и Херцеговине није могла бити значајна као у монографији која се бавила узроцима рата, стога се она у *Како свет гласа* појављују само у два наврата. Ипак, ова места врло су индикативна за разумевање промене Симорове перспективе о улози ових провинција током 1918. године. Босна и Херцеговина спомињу се у поглављу које се бави одређеним историјским аспектима националног питања у Аустроугарској. Како наводи амерички историчар, „историја избора у царству Хабзбурга само је једна од нити нераскидиво уплетених у расне компликације Двојне монархије”. За разлику од поједностављеног схватања националне ситуације у Монархији које је износио у *Дипломатској позадини рата*, по којој су „немачки и мађарски елементи поделили моћ искључивањем Словена”, слика у *Како свет гласа* знатно је комплекснија.⁵⁴ Уместо аморфне словенске масе Симор сада говори о Пољацима, Украјинцима или Рутенцима, Чехословацима и Југословенима, као и о несловенским мањинским народима попут Румуна и Италијана. Босна и Херцеговина се ту наводи као део „југословенског проблема у Двојној монархији”, који се поред ове две провинције протеже и на територији Хрватске, Славоније, Далмације и Крањске. Такође, она је „део југословенских земаља” који је последњи прикључен хабзбуршким земљама приликом анексије 1908. године.⁵⁵ Приликом оба помена Босна и Херцеговина спомиње су у свом југословенском контексту, што додатно потврђује еволуцију Симорових размишљања о националном питању у Хабзбуршкој монархији током рата. Док се Југословени уопште не спомињу у *Дипломатској позадини рата*, у *Како свет гласа* они се посматрају као један народ. Ово литерарно и историографско уједињење југословенских народа које је амерички историчар извршио у својим текстовима пренело се и на Босну и Херцеговину. У замишљању Чарлса Симора ове провинције су за време Првог светског рата прешле пут од „центра српске расе” до неупитног припадништва „југословенској раси”.⁵⁶

⁵³ C. Seymour, D. P. Frary, *How the World Votes*, Vol. I, v.

⁵⁴ C. Seymour, *The Diplomatic Background of the War*, 18.

⁵⁵ C. Seymour, D. P. Frary, *How the World Votes*, Vol. II, 43–44.

⁵⁶ C. Seymour, *The Diplomatic Background of the War*, 214; C. Seymour, D. P. Frary, *How the World Votes*, Vol. II, 44.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

National Archives (NA), Records of the American Commission to Negotiate Peace (256), Inquiry Documents
Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919.
The Papers of Woodrow Wilson

Gelfand, Lawrence E., *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919*, New Haven – London 1963.

Gotlieb, Howard B., „Charles Seymour. A Checklist of the Published Work”, *The Yale University Library Gazette*, Vol. 47, No. 1 (1972), 28–44.

Живојиновић, Драгољуб Р., *У потрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920*, Београд 2010.

Carr, E. H., *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939*, London 2016 [1946].

Kelley, Brooks Mather, *Yale. A History*, New Haven – London 1974.

Levin Jr., N. Gordon, *Woodrow Wilson and World Politics. America's Response to War and Revolution*, Oxford 1968.

Maier, Charles S., *Among Empires. American Ascendancy and Its Predecessors*, Cambridge 2006.

Manela, Erez, *The Wilsonian Moment. Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*, Oxford 2007.

Marić, Vukašin, „Eksperti Inquiry-ja i jugoslovensko pitanje”, u: *Istorija Jugoslavije. Perspektive mladih istraživača sa postjugoslovenskog prostora*, Beograd 2025. (y припреми)

Mezes, Sidney Edward, „Preparations for Peace”, u: House, Edward Mandell, Charles Seymour (ed.), *What Really Happened at Paris*, New York 1921, 1–14.

Nielson, Jonathan M., „The Scholar as Diplomat. American Historians at the Paris Peace Conference of 1919”, *The International History Review*, Vol. 14, No. 2 (1992), 228–251.

Office of the Historian, „Administrative Timeline of the Department of State, 1900–1909”, <https://history.state.gov/departmentshistory/timeline/1900-1909> (приступљено 20. децембра 2024).

Павловић, Војислав Г., *Од Србије до Југославије. Француска, Србија, Југославија 1878–1918*, Нови Сад 2023.

Rubin, Miri, „Presentism's Useful Anachronisms”, *Past & Present*, Vol. 234, No. 1 (2017), 236–244.

Said, Edward V., *Orijentalizam*, Beograd 2008.

Seymour, Charles, *Electoral Reform in England and Wales. The Development of the Parliamentary Franchise, 1832–1885*, New Haven 1915.

Seymour, Charles, *The Diplomatic Background of the War, 1870–1914*, New Haven 1916.

- Seymour, Charles, Donald Paige Frary, *How the World Votes. The Story of Democratic Development in Elections*, Vol. I–II, Springfield 1918.
- Seymour, Charles, *Woodrow Wilson and the World War. A Chronicle of Our Times*, New Haven 1921.
- Seymour, Charles (ed.), *The Intimate Papers of Colonel House Arranged as a Narrative*, Vol. I–IV, Boston 1926–1928.
- Seymour, Charles, *American Diplomacy during the World War*, Baltimore 1933.
- Seymour, Charles, *American Neutrality, 1914–1917. Essays on the Causes of American Intervention in the World War*, New Haven 1935.
- Smith, Neil, *American Empire. Roosevelt's Geographer and the Prelude to Globalization*, Berkeley 2003.
- Станковић, Ђорђе, *Србија 1914–1918. Ратни циљеви*, Нови Сад 2014.
- Shotwell, James T., *At the Paris Peace Conference*. New York 1937.
- Hemingway, Samuel B., Charles Seymour (ed.), *Selections from Carlyle. Sartor Resartus, The French Revolution, Past and Present*, Boston 1915.
- Historical Register of Yale University, 1937–1951*, New Haven 1952.
- House, Edward Mandell, Charles Seymour (ed.), *What Really Happened at Paris. The Story of the Peace Conference, 1918–1919*, New York 1921.

Vukašin Marić

BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE PERSPECTIVES OF AMERICAN SCIENTISTS DURING THE FIRST WORLD WAR: THE CASE OF CHARLES SEYMOUR

Summary

The paper analyzes the way in which Bosnia and Herzegovina was perceived by American scientists during the First World War on the example of historian Charles Seymour. The activities of American scientists are placed within the framework of the main foreign policy tendencies of Woodrow Wilson's administration, which faced a number of serious issues upon entering the First World War. In the context of the basic directions of the foreign policy of the United States, preparations for the future peace conference became a task of particular importance. Scientists from numerous American institutions of higher education played a central role in these preparations. One of them was Charles Seymour, professor of history at Yale University and a member of the Inquiry, the body charged with preparation of the United States for the peace conference. Through the prism of his historiographical works published during the First World War, and his reports written for the Inquiry, the place of Bosnia and Herzegovina in Seymour's narratives, assumptions and analyses is examined in the light of the American preparations for the peace conference.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, United States, World War I, scientists, Charles Seymour, Inquiry.

Страхиња Перишкић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
strahinja.periskic.caki@gmail.com

UDC 94(100)"04/14"(497.6)

ПОГЛЕДИ ИСТОРИОГРАФСKE ЛИТЕРАТУРЕ НА СТРУКТУРУ И ЗНАЧАЈ СРЕДЊОВЕКОВНЕ БОСНЕ

Апстракт: У овом кратком прегледу недовољно истражене историографије о Босни у средњем веку, биће размотрени почеци, развој и значај исте за неке савремене друштвене погледе и односе, а затим и како су прошлост данашње БиХ аутори медијевисти перципирали доносећи закључке на основу малог броја сачуваних извора. Политизацији те историографије биће посвећено мање простора, јер је то опширна тема која може бити засебно истраживање. Неће бити обухваћени византолози (попут Тибора Живковића), јер само делимично у својим радовима говоре о Босни, углавном током XII века због угарско-византијских ратова који су њихов главни фокус истраживања. Такође, фокус рада неће бити издавачи извора, археолози и историчари уметности, који не спадају у историографију у ужем смислу. Трудићемо се да не критикујемо одређене ауторе, већ да укажемо на неке идеје водиље које формирају њихове закључке.

Кључне речи: историографија, средњи век, Босна

Од времена средњовековне државе Босне раздвајају нас епохе и векови, али она је и данас на више начина присутна, како кроз културно наслеђе и науку о прошлости, тако и кроз дневну политику ових простора. Средњовековна Босна је историјски појам који означава специфичну државноправну структуру, која се развила на просторима данашње истоимене државе на Балканском полуострву. Кроз своју бурну историју, народи на тим просторима су развијали и мењали представу, идеје и циљеве о истом.

Радови различитих аутора о разним аспектима ове посебне средњовековне државе наизглед делују међусобно независни, али морамо имати на уму да су сви они користили исте малобројне историјске изворе, на основу којих су формирали своја толико различита тумачења прошлости. Аутори су независно од разлике у броју поглавља и целина, своја широка и сложена излагања систематизовали на приближно идентичан начин. Приступ им је скоро па исти, хронолошки, уз превазиђен концепт успон–врхунац–опadaње–пропаст.

Примарни задатак историје је да утврди историјске чињенице, док тумачења долазе накнадно. Како је приметио професор Рокаи, иза историје неког простора коју испадне да сви знамо, јер причамо лако разумљивим језиком, стоје хиљаде страна прочитаних докумената, а поновним читањем често откријемо нешто ново.

Оно што наука има да каже није се развило од јуче. Научно интересовање за Босну и Херцеговину почиње у XIX веку, када је тај простор дошао под војну окупацију и касније власт Аустроугарске (1878–1918). Постављена су питања како објаснити верску,

културну и националну разноликост новоосвојене територије да би се решили одређени проблеми који владају тамо, и на који начин што боље успоставити администрацију. Почиње се са издавањем првих књига (Kállay Béni, Thallóczy Lajos, Alfred Pal, Adolf Straus) на мађарском језику о неким општим цртама БиХ.¹ У оквиру те угарске историографије појављује се прва књига² о средњовековној држави Босни – *Poviest Bosne do propasti kraljevstva* (1882) Вјекослава Клаића. Међутим, та је књига обојена јаким, тада актуелним, правашком политиком у Хрватској, где је политичка елита истицала неко право Троједне краљевине на просторе Срема и Босне. Ово је први и нажалост не последњи пример стављања историје Босне у службу неке идеје.

На прелазу векова покренута је иницијатива за приређивање и објављивање историјских извора везаних за средњовековну Босну (Талочи). Део извора (углавном повеља) објављен је и раније, у оквиру збирки издатих српских повеља *Monumenta Serbica* Франца Миклошича (1858), Меде Пуцића, Константина Јиречека, Љубомира Стојановића (1890) и Ћира Трухелке.³ У почетку, нису то још била тзв. критичка издања, каква подразумева модерна историјска наука, али је темељ упознавања средњовековне Босне кроз изворе био постављен.

Извори су основа сваког рада који се стручно бави неком историјском темом. Они су међутим такви да свако може да их интерпретира на свој начин, али да би интерпретација била што објективнија и прихваћенија, мора да се заснива на веродостојним изворима и доброј аргументацији. Сваки историчар формира своје мишљење на основу извора, неретко критикујући друге ауторе.

Због прекида државног континуитета извора је сачувано врло мало (нема уопште сачуваних наративних извора). Изворе чини пре свега дипломатички материјал (из Босне, Србије, Венеције, Дубровника, Угарске, Рима), трговачке књиге и неколико црквених списа. Да би чињеница била утврђена, она мора да се темељи на бар два независна историјска извора, међутим, до XII века наилазимо на ретка поклапања. Када извора нема, постављају се тезе – шта се могло десити, али правог одговора неће бити, јер нема извора који би то потврдио. Мањак историјских извора зато отвара простор разним тумачењима, што је карактеристика историографије о средњовековној Босни. Велики део босанске средњовековне историје није у потпуности расветљен. Сами почеци Босне као државе веома су дискутабилни, иако су се учврстили неки закључци који данас преовлађују у науци и уџбеницима. Сложеност овог периода даје различите могућности његовог проучавања.

¹ Kristian Pósa, „Historiografija o Bosni i Hercegovini u Mađarskoj (1980–1998)”, *Prilozi*, 29 (2000), 281–282.

² Прва књига о Босанској бановини односно краљевини јесте *Краљевство Словена* Мавра Орбина (1601), али можемо рећи да дело припада неком протонаучном приступу, с недовољном критиком преузиманих извора и других аутора. Коментари академика Ћирковића јасно показују огромне пропусте и нејасноће који се провлаче кроз цело дело, не само онај део о Котроманићима и Косачама.

³ Касније ће изворе приређивати Вего, Ћирковић, Рудић, Куртовић, Динић, Ћоровић, Чremoшник, Шишић, Исаиловић итд.

Током XX века, нарочито након Другог светског рата, огромним залагањем и трудом великана наше струке, настају још непревазиђени класици на тему историје Босне у средњем веку: *Историја народа Југославије I* (1953), *Историја средњовековне босанске државе* (1964) академика Симе Ћирковића, *Градска насеља средњовековне босанске државе* (1978) Десанке Ковачевић Којић и *Прилози за историју Босне и Херцеговине I* (класици прате светске трендове у историографији). Садржај класика додатно у својим делима продубљују и обогаћују Марко Шуњић, Павео Анђелић, Анто Бабић и Нада Клаић (крајем XX века). Почетком XXI века истичу се Шуњићево дело *Народи и државе у радном средњем вијеку* (2003), *Црква босанска у XV стољећу* (2006) Пеја Ћошковића и књига *На клизишту повијести – Света круна угарска и свеза круна босанска 1378–1463* (2006) Дубравка Ловреновића.⁴

Целокупну историографију о Босни у средњем веку можемо поделити на четири струје: српска, хрватска, бошњачка и југословенска, због јаког утицаја националног питања на ауторе, који се неретко баве дневном политиком. Главна питања разилажења међу овим струјама су:

- порекло и настанак државе Босне (Барски родослов и Спис о народима)
- Рама у угарској титулатури и односи са Угарском⁵
- идеологија сугубог венца и Твртковог крунисања (датум и место)
- богумилска секта и црква босанска
- (дис)континуитет Босанског краљевства са данашњом БиХ
- границе босанске државе (мање-више решено)
- чијој националној историји припада средњовековна Босна⁶.

Главно име које је пресудно обележило историографију средњовековне Босне је академик Сима Ћирковић (1929–2009). Ћирковић је вешто направио прву успешну синтезу историје Босне у средњем веку која поред политичког (банови, краљеви, властела) укључује и привредни, друштвено-економски живот. Начин на који је Сима Ћирковић критички користио и прецизно наводио изворе и на који је добро одабирао илустрације, његов је научни приказ довео на завидно место у светској историографији. Својим исцрпним излагањем и свеобухватним сагледавањем, ослобођен националистичких

⁴ Esad Kurtović, „Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980–1998), *Prilozi*, 29 (2000), 62.

⁵ Клаић и Шишић тврде да се Босна између 1132. и 1138. године сама, својом вољом, придружила Угарској као 1102. Хрватска. Ћоровић говори о угарској војној интервенцији, док је према Динићу убацивање Босне (Раме) у титулатуру била само претензија Угарске на Босну. Академик Ћирковић оставља питање отвореним. – Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 47–48; Владимир Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 157; Михаило Динић, *Историја народа Југославије I*, Београд 1953, 516; Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 42.

⁶ Типично препирање око историјског наслеђа које се у саму науку није требало увести. Већи део историје Босне (политика, друштво и економија) прати се у аналогiji са Србијом (Рашком), док нова бошњачка струја инсистира на посебности и изолационизму. Хрватска историографија је већ направила одклон од националистичких промоција и критикује свако присвајање историје.

тумачења, разликовао се од већине аутора, који често свесно своју данашњицу смештају у далеку прошлост коју описују.

Ћирковић је задужио историјску науку подаривши јој велико наслеђе. Он ће попут Георгија Острогорског у византологији остати референтна тачка и ауторитет свим будућим истраживачима средњовековне Босне. Док се други историчари памте по ставовима које су износили у својим делима, академика Ћирковића наука ће памтити по томе што свој став о питањима која се нису могла решити на основу изворне грађе није изнео, што може бити уједно и његова критика.

Познати српски историчари Владимир Ћоровић и Станоје Станојевић чине поменути југословенску струју са врло занимљивим идеолошки обојеним тумачењима. Према једном од тих тумачења, Твртково крунисање представља прво југословенско уједињење (Босанско краљевство као прва Југославија), ослањајући се на акумулацију титула владара Србије, Босне и Хрватске (Далмације) у Твртковој личности.⁷ Ћоровић, монархиста близак династији Карађорђевић, проширује ову тезу тврдњом да ће Тврткова мисао бити остварена кроз Краљевину СХС.⁸ Даље развија тумачење како су Турци (правилније речено Османлије), рушењем краљевине Босне, постали везивни елемент који је избрисао политичке и династичке границе и тако довео до изједначења Срба и Хрвата, који ће касније отпочети међусобну сарадњу.⁹

Често цитирана због својих добрих закључака била је хрватска историчарка Нада Клаић, унука поменутог Вјекослава Клаића. У књизи *Srednjovjekovna Bosna: Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)* у два издања (1989. и 1994) разоткрила је разне недоумице везане за рани период државе Босне. Међутим, много је критикована због неких закључака који наизглед подсећају на промоцију (велико)хрватства. Ипак се мора напоменути да је целу каријеру посветила истраживању хрватског средњег века и да је узевши тему Босне грешком пренела своје раније закључке важеће за хрватску историју. Такође, историја Босне је њен последњи рад, који је писала током лошег здравственог стања. Њена књига је објављена после њене смрти 1988, за време бурних деведесетих година XX века, вероватно у пропагандне сврхе.

Историографија, како наша тако и светска, током своје дуге традиције бављења прошлошћу није поклањала довољно пажње економским и друштвеним односима заједница које је проучавала. Међутим, ти односи су окидачи свих политичких дешавања и историјских процеса. Истина је да нема пуно историјских извора на ову тему, а најпроблематичнији су старији периоди. Све што данас знамо о економској историји средњовековне бановине и краљевине Босне почива на резултатима истраживања које је прикупила и објавила Десанка Ковачевић Којић. Академик Десанка Ковачевић Којић (1925–2022), која је учила од великих личности медијевистике Фернана Бродела и Михаила Динића, користила се страном и тада необјављеном грађом Дубровачког архива.

⁷ „Чинило се да је Босни намењена хисторијска мисија да створи једну трајнију српско-хрватску заједницу.” – Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд 2019, 5–6.

⁸ Исто, 70.

⁹ Исто, 115.

Проучавала је више области, као што су трговина, рударство и градови Балкана у средњем веку. Наизглед небитне податке (нпр. о договорима две стране, давањима кредита и купљеним материјалима за неки посао) поређала је једне уз друге и отворила једну велику тему у историографији националне историје средњег века. Објавила је неколико радова на ову тему: *Босна и Херцеговина у средњем вијеку* (1954), *Развој и организација царина у средњовјековној Босни, Градска насеља средњовјековне босанске државе* (1978), *Трговачке књиге браће Кабуџић (Saboga): 1426–1433* (1994), *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)* и *Учешће Влаха у трговинској размјени током XIV и XV вијека*, као и докторску тезу *Трговина у средњовјековној Босни* (1956). Писала је о формирању грађанског staleжа из редова градског домаћег становништва, које се укључило у трговинске токове, чиме су добили статус и привилегије. Описивала је и односе Босне и Дубровника.

Властелом и њеном улогом у управљању државом бавило се више аутора у својим истраживањима: Михаило Динић (*Државни сабор средњовековне Босне*, дела о локалним властеоским породицама), Анто Бабић и Павао Анђелић (пишу о вазалним односима), Сима Ћирковић (*Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 1964), Ђуро Тошић, Невен Исаиловић и Срђан Рудић. О дипломатији босанских владара и њене властеле писали су Момчило Спремић (односи с Деспотовином), Дубравко Ловреновић (односи с Угарском), Марко Шуњић и Десанка Ковачевић Којић (с Дубровником и Венецијом). У опису друштвених односа истакли су се Павао Анђелић и Павао Живковић.

Историчар Милош Благојевић је у својим истраживањима државне организације и економије централног Балкана обухватио и простор Босне. Топографија је већином остала неистражена, осим неких крајева, попут Хума и централне Босне (Синиша Мишић, Павао Анђелић и Ђуро Тошић). Студије културе и уметности средњовековне Босне успешно су и на леп начин развили Нада Милетић и Павао Анђелић.¹⁰

Околности су касније, идући ка нашем времену, постале сложеније. Независност БиХ захтева од историографије већу одговорност и одговоре на нова питања. Количина отворених питања и недостатак струке отворили су простор за укључивање разних неисторичара и пропагандиста у историографију. У друштвеним наукама, које по некој ужој дефиницији износе идеје на основу својих истраживања друштвених појава, танка је граница између научности и пропаганде било ког типа. Иако је историографија напредовала до 1991. (распада Југославије), одједном је њен квалитет нагло пао враћајући је у деветнаестовековни романтизам, погодан за изградњу националних митова који су потребни изградњи нове нације, којој је потребно укорјењење у прошлост ради легитимитета и идентитета.

Формира се посебна струја, тзв. бошњачка историографија, која под јаким утицајем ставова владајућих политичких елита истиче државни континуитет из средњег века и посебности Босне, покушавајући да створи мит о утемељеној нацији. Друштвене промене носе промену перцепције прошлости, што није увек лоше, али јесте лоше службовање

¹⁰ Поред разних засебних студија, постоји и њихов заједнички рад (зборник) *Културна историја Босне и Херцеговине од најстаријих времена до пада ових земаља под турску власт* (1984).

историје одређеним политичким идејама. Историчари наравно не могу бити изван простора у којем живе, али објективност подразумева критички приступ интерпретацији извора, без уплитања идеолошких и националних утицаја.

Ревизија прошлости неретко води преправљању представа о прошлости, јер се поред поновног „критичког” сагледавања историје одлази корак даље – ка измишљању и извртању чињеница (ревизионизам). Износе се површне и двосмислене тврдње, хронологија се готово произвољно помера. Неретко се од струке селективно и ван контекста узимају искази како би се позивањем на струку добио легитимитет.

Црква босанска је тако најспорнија тема међу историчарима и истраживачима древне Босне, јер се уместо научних расправа води дневна политика кроз агресивни национализам. На овој тематици гради се национални мит који је потребан да би се нација (бошњачка) развијала. Списак радова и имена која се баве овом темом је подужи, али нема успешних дела која су дала неки задовољавајући одговор на ово питање. Политичка и културна збивања у Босни покушана су да се објасне утицајем богумила. Богумили јесу дали одређени допринос и печат, али тај утицај није био одлучујући, нити главни.¹¹ Страни историчар Ноел Малколм (Noel Malcolm), писац једине успеле синтезе целокупне прошлости БиХ, у својој књизи упозорава на ово истицање богумилства, јер се оно користи за митове и идеологије.¹²

Кроз истицање и мистификацију богумилства у Босни емитује се један опасан концепт историјске невиности и кривице. О Босни се негује култ мучеништва кроз целу историју, што представља преношење актуелних политичких идеја у прошлост. Наглашава се и подсећа да Европа стално води „крсташке ратове” против Босне која брани своје посебности.¹³ Такав наратив се касније продубљује у идеју о јединственој мултикултуралној и мултиконфесионалној средњовековној Босни, пуној једнакости, иако је црква босанска део хришћанства, и да је реч о једној феудалној држави.

Изношење закључка је захтевало доста пажње у текстуалним анализама радова, у проналажењу сличности и разлика у истраживањима прошлости средњовековне Босне. Уложено је доста напора да се, како на званичним порталима научних институција и издавачких кућа, тако и у коришћеним референцама у разним делима, пронађу наслови радова и имена истраживача који су се бавили појединим темама босанског средњег века. Аутори су видљиво износили своје ставове, неки чак и у самом уводу свог дела. Показали су се вешти у обради малог броја извора и њиховом међусобном поређењу. Да ли су приликом састављања неких закључака погрешили, или погрешно приступили неким траговима прошлости, да ли су њихове тезе обориве – време ће показати. Поједини аутори, као прави историчари, не баве се једноставним препричавањем догађаја и докумената, већ

¹¹ Павео Анђелић, *Културна историја Босне и Херцеговине од најстаријих времена до пада ових земаља под турску власт*, друго прерађено и допуњено издање, Сарајево 1984, 440.

¹² Noel Malcolm, *Bosnia – A Short History*, London 1994, 37.

¹³ Ловреновић оштро критикује ставове Мухамеда Филиповића о богумилима и цркви босанској (Филиповић наглашава „наше богумилство”). – Dubravko Lovrenović, „O historiografiji iz Prokrustove postelje: kako se i zašto kali bogumilski mit”, *Status*, 10 (2006), 261.

постављају питања и покушавају да на њих дају што бољи одговор. Они показују прави смисао своје професије и тиме штите њену научност од оних који је оспоравају.

Мањи делови резултата историографских истраживања улазе у уџбенике, на које се у јавности гледа као на неку апсолутну истину. Кроз уџбенике се може видети идеологија, какво стање се канонизује, које интерпретације држава препоручује односно прописује. Све то утиче на генерације читалаца и због тога је важно подстаћи научне расправе како би се избациле неосноване тврдње, тендециозне или не.

У данашњој БиХ преовладава лоша институционална структура, додатно отежана односима два ентитета, нема довољно института, научних скупова и часописа који би истакли улогу критике у науци (вероватно због финансијских и политичких фактора). Током рата многа гласила медијевиста су потиснута и само је неколико њих успело да се поврати – *Прилози* (Институт за историју у Сарајеву), *Гласник Земаљског музеја*, *Гласник архива и друштва архивских радника БиХ*. Нов часопис који се издваја је *Bosna franciscana*, који се фокусира на положај и значај фрањевачког реда.¹⁴

Босански средњи век је последњих година (и деценија) доста занемарен, а као тема је раније привлачио више пажње. На научним скуповима је констатовано да су до 1941. године већи успех доживеле појединачне студије него општи закључци и шире синтезе. Од 1945. тежиште истраживања је померено на новије периоде историје БиХ. Према закључцима с научних скупова, треба усмерити пажњу на неистражене теме, а не да се стоји на познатим и већ обрађиваним темама, него да се одговори на крупна и даље актуелна питања: демографија, етнос, религија, развој градова, положај села, социјалне структуре.¹⁵ Нагласак би се стављао на промене од којих се и састоји историја, као и на последице које те промене остављају, и које су често веома трајне, а неке осећамо и данас. Наука и даље отклања заблуде о Босни, стварајући понекад и нове заблуде, што је судбина сваке науке.

ЛИТЕРАТУРА

- Anđelić, Pavao, Nada Miletić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod tursku vlast*, друго прерађено и допуњено издање, Сарајево 1984.
 Lovrenović, Dubravko, „O historiografiji iz Prokrustove postelje: kako se i zašto kali bogumilski mit”, *Status*, 10 (2006), 256–286.
 Kamberović, Husnija, „O glavnim problemima historije Bosne i Hercegovine: Opće napomene o problemima historije Bosne i Hercegovine”, *Prilozi*, 35 (2006), 217–241.
 Klaić, Vjekoslav, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.
 Klaić, Nada, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1994.
 Kurtović, Esad, „Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980–1998)”, *Prilozi*, 29 (2000), 49–88.

¹⁴ E. Kurtović, „Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980–1998)”, *Prilozi*, 29 (2000), 61.

¹⁵ Husnija Kamberović, „O glavnim problemima historije Bosne i Hercegovine: Opće napomene o problemima historije Bosne i Hercegovine”, *Prilozi*, 35 (2006), 219, 221, 241.

Malcolm, Noel, *Bosnia – A Short History*, London 1994.

Pósa, Kristian, „Historiografija o Bosni i Hercegovini u Mađarskoj (1980–1998),” *Prilozi*, 29 (2000), 281–300.

Ћирковић, Сима, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.

Ћоровић, Владимир, *Босна и Херцеговина*, Београд 2019.

Fine, John Van Antwerp, *The Late Medieval Balkans: a critical survey from the late twelfth century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987.

Strahinja Periškić

PERSPECTIVES OF THE HISTORIOGRAPHICAL LITERATURE ON THE STRUCTURE AND SIGNIFICANCE OF MEDIEVAL BOSNIA

Summary

The historiography of medieval Bosnia has been shaped by different scholarly and national perspectives, often influenced by limited historical sources and political intentions. Early studies, like those of Vjekoslav Klaić, contained national narratives (and myths), while later historians such as Sima Ćirković and Desanka Kovačević-Kojić have given more objective, critical, source-based analyses by academic standards.

A key challenge is a lack of preserved historical sources, which combined with political agenda leads to numerous different interpretations, especially on topics like the Bosnian Church, Bogomil influence, and continuity of the Bosnian state. Since the 19th century, academic and national interests in Bosnia's past have been growing, especially after the Austro-Hungarian occupation, when the foundations of the first research were laid. In the 20th and 21st centuries, political influences have taken over historiography, often starting debates on Bosnia's medieval past and giving conflicting conclusions. Historiography can be divided into Serbian, Croatian, Bosniak and Yugoslav schools, with different interpretations of the origins of the Bosnian state, its relationship with Hungary, the importance of the Bosnian church and the issue of continuity with modern Bosnia and Herzegovina. While some historians have tried to position medieval Bosnia within a wide South Slavic context, others have emphasized its uniqueness and attempted to enforce national narratives.

Despite progress in understanding political and economic structures of Bosnia, modern research still faces institutional and methodological obstacles. Future studies should focus on social and economic aspects, without nationalism and providing a clearer picture of medieval Bosnia.

Keywords: historiography, medieval Bosnia, scholarly research, Bogomils, Hungary, historical sources, ideology, nation, interpretation, politics

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

Електронско издање
<https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2025/978-86-6065-919-6>

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

323.1(=163.41)(497.6)(082)

СРПСКИ идентитет Босне и Херцеговине кроз историју
[Електронски извор] / уредник Ненад Лемајић. - Нови Сад :
Филозофски факултет, 2025

Начин приступа (URL): <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2025/978-86-6065-919-6>. - Опис заснован на стању на дан 23.4.2025. - Насл. с насловног екрана. - Реч уредника: стр. 5. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-6065-919-6

а) Срби - Идентитет - Босна и Херцеговина - Зборници

COBISS.SR-ID 167531017